

מכון לנדר

מאיר באפלה:

רישומיו של מאיר זפרן בעקבות 'העסק הביש'

טלי שקד

עבודה סמינריונית

מוגשת לפרופ' נחם אילן

מס' ת.ז.: 24137572

כתובת: רמת מגשימים, רמת הגולן, 12917

טלפון: 050-7362462

דוא"ל: taly_shaked@walla.com

תוכן העניינים

1	מבוא	1
1	א. הגדרת המחקר ושיטות העבודה	1
5	ב. רקע היסטורי	5
12	ג. רקע אמנותי	12
15	ד. רקע פסיכולוגי	15
18	ה. מאיר זפרן	18
23	2. שקיעה באחת : טראומה	23
26	א. החשיפה למוות	26
29	ב. הפחד	29
33	3. לילה ללא סוף : פוסט טראומה (PTSD)	33
33	א. הגורמים לפוסט טראומה	33
33	1) קבלת פנים לאסירים	33
36	2) הניסיונות הכושלים להביא לשחרור האסירים	36
40	3) מדיניות ההשתקה כלפי האסירים	40
41	ב. ההשלכות ארוכות הטווח של המאסר	41
41	1) מחירים אישיים	41
42	2) תופעות פוסט טראומיות	42
43	4. הבוקר שאחרי : התמודדות האסירים עם הטראומה	43
43	א. המושג 'התמודדות'	43
43	1) הגדרות לשוניות	43
44	2) הגדרות פסיכולוגיות	44
45	3) אמות מידה להערכת התמודדות	45
47	4) משאבי התמודדות	47

47	.....(א) הגישה הפסיכואנליטית.
48	.....(ב) הגישה הלוגותראפית
49	.....(ג) מודל החוסן הרב ממדי (BASIC PH)
51	.....ב. ניתוח התמודדות האסירים עם הטראומה שחוו לפי מודל החוסן הרב ממדי.
52	.....(1) משאב האמונה
57	.....(2) המשאב הרגשי
61	.....(3) המשאב החברתי
61	.....(א) הגנת האסירים זה על זה
61	.....(ב) הישיבה המשותפת בכלא
62	.....(ג) עזרה הדדית בין האסירים היהודים למצרים
66	.....(ד) הקשר עם בני המשפחות
68	.....(ה) שמירה על קשר לאחר השחרור
68	.....(4) משאב הדמיון והיצירתיות
68	.....(א) ציור כמשאב התמודדות
71	.....(ב) כתיבה כמשאב התמודדות
72	.....(5) המשאב השכלי
73	.....(א) השגת שליטה חלקית בסוהרים
77	.....(ב) קבלת החלטות עצמאיות
81	.....(ג) יוזמה
85	.....(ד) פיתוח שגרה
86	.....(ה) איסוף מידע
87	.....(6) המשאב הפיזי
87	.....(א) השימוש בספורט כמשאב התמודדות
88	.....(ב) הגיוון בתפריט
89	.....ג. האם הצליחו האסירים להתמודד עם הטראומה שחוו?
91	.....5. סיכום ומסקנות
97	.....6. ביבליוגרפיה

1. מבוא

א. הגדרת המחקר ושיטות העבודה

ביולי ואוגוסט 1954 נתפסו במצרים אחד עשר חברי מחתרת יהודית. פרשייה זו נודעה לימים בשמות שונים ובהם 'העסק הביש', 'הפרשה', 'פרשת לבון' ועוד. חברי המחתרת נאסרו בהפרש של מספר ימים זה מזה. הם נחקרו בצורה אכזרית על ידי המצרים ונשפטו במשפט מבויס מראש.¹ אחד מהם, שהיה מרגל עצמאי אך גורלו נקשר בגורלם, התאבד עוד לפני מתן גזר הדין, שניים נשפטו למוות בתלייה, שניים שוחררו, ושאר ששת החברים נשפטו לתקופות מאסר שונות. מאיר זפרן, אחד מהנידונים, נשפט לשבע שנות מאסר שריצה במלואן. המאורעות הקשים שחוו הוא וחבריו השפיעו עליו בהמשך חייו. כשש עשרה שנים לאחר שחרורו מהכלא, החליט זפרן לצייר רישומים המתארים את חוויותיו מעת שנאסר ועד ששוחרר, כדי להשתחרר מעול הזיכרונות. עבודתי בוחנת את סדרת הרישומים שצייר זפרן בשנים 1976–1977.

מטרת המחקר לברר מהם הצדדים התייעודיים ומהם הצדדים המביעים התמודדות עם הקשיים המובאים ברישומיו של זפרן. אבדוק מהו ערכם של הרישומים מבחינה תיעודית ומהו ערכם מבחינת התהליך הנפשי של זפרן.

מכיוון שהמחקר עוסק ברישומים אמנותיים, אשר להם היבטים היסטוריים ופסיכולוגיים, שיטות המחקר שנקטתי הן מתחומי דעת מגוונים. בכל רישום אביא תחילה את הרקע ההיסטורי העומד מאחוריו. לצורך כך אשתמש בכלי המחקר ההיסטוריים: א. ראיון עומק שערכתי עם מאיר זפרן בביתו בכ"א ובכ"ח בשבט תשע"ב (14 ו-21 בפברואר 2012); ב. ספרים תיעודיים המתארים את 'העסק הביש'; ג. מחקרים העוסקים בנושא. לאחר מכן אנתח כל רישום מהפן האמנותי שלו על סמך אמות המידה המקובלות בתחום זה: פרספקטיבה, קומפוזיציה, תנועה ושפת הגוף, ואלה יידונו להלן. מתוך הניתוח האמנותי יעלו ההיבטים הפסיכולוגיים שמובעים בו ומתארים את הקשיים והתמודדות עמם, לפי נקודת מבטו של זפרן. לצורך הבנת הפן הפסיכולוגי אתבסס בניתוחם של הרישומים על מחקרים מתחום הפסיכולוגיה ובעיקר כאלה העוסקים בטרואמה ובפוסט טראומה.

הנחות היסוד שלי הן שזפרן צייר את הרישומים כדי לענות על צורך פסיכולוגי שלו להשתחרר במידה רבה מנטל הזיכרונות של האירועים הטרואומטיים שחווה. בה בעת הם מתעדים בצורה

1 גולן, עמ' 162.

בהירה מאוד חוויות קונקרטיות שחוו אסירי ציון אלה, ויש בהם ממד של תיעוד החוויות בדרך אמנותית. הרישומים הם ריאליסטיים. זפרן תיאר במילים אלו אירועים עמדו ביסוד כל רישום. הראיון אתו ורישומיו הם אפוא תיעוד סובייקטיבי אך בר תוקף לאירועים שאירעו.

עבודה זו מתבססת על עשרים וחמישה הרישומים של זפרן וחוקרת את תלאות המאסר והשלכותיו, אין היא עוסקת בצדדים אחרים של 'העסק הביש'. בחרתי לנתח תשעה רישומים המדגימים בעיניי את התהליך שהתחולל בנפשו של זפרן. אמנה את שאר הרישומים אך לא אנתח אותם מכיוון שהם מביעים רעיונות דומים לאלו שאביא ואיני רוצה להלאות את הקורא.

'העסק הביש' היה ועודנו עניין לרבים, ונכתבו עליו לא מעט ספרים ומחקרים. אך כאשר חיפשתי מידע על האסירים במהלך חקירתם, משפטם ומאסרם ומה אירע להם עם בואם ארצה, נתקלתי בקשיים. החומר שבכתב, התיעודי והמחקרי, עוסק כמעט כולו בהיבט הפוליטי של 'העסק הביש' ולא באסירים עצמם ובמה שעבר עליהם, וזה נושא המחקר הנוכחי. לאסירים עצמם יוחדו עד היום ארבעה ספרים, לפי סדר הופעתם: א. 'מבצע סוזאנה' מאת אביעזר גולן (1976). ספר זה עוסק בזיכרונותיהם של ארבעה מבין האסירים: רוברט דסה, ויקטור לוי, מרסל ניניו ופיליפ נתנון; ב. 'בחזרה לקהיר' מאת רוברט דסה (1992). ספרו עוסק בחוויות מתקופת ישיבתו בכלא המצרי ומהשלכות המאסר על המשך חייו; ג. 'המשימה האבודה' מאת עמלה עינת (2008). זהו ספר לבני הנעורים המביא את סיפורם של חברי המחתרת בדרך המתאימה לגיל זה; ד. 'המרגל שהושכח' מאת שאול ובר (2012). ספר זה עוסק במאיר (מקס) בינט שהתאבד במהלך המשפט בכלא במצרים והספיק להכיר את האסירים האחרים, את חלקם עוד לפני המעצר ואת חלקם לאחריו. ספרים אלו עזרו לי להבין מהן החוויות שחוו האסירים מרגע נפילת המחתרת ואילך, אך התקשיתי למצוא מחקרים העוסקים באסירים ובניתוח חוויותיהם. עיקר המידע שבידי מושתת על הראיון אותו ערכתי עם זפרן עצמו.

עוד היה עליי להתמודד עם מסד נתונים בלתי מוסכם – אין הפרטים זהים במקורות השונים. לדוגמה – יש הבדלים בתאריכים. גולן כותב שהידיעה על תפיסת מחתרת במצרים התפרסמה על ידי משרד החוץ המצרי ב- 27 ביולי,² ואילו שאול ובר כותב שידיעה כזו התפרסמה ב- 25 בו.³ יש הבדל גם במספר האסירים שנידונו ב'פרשה': בקלבוין, ספרו של שבתאי טבת כתוב כי נגזר מאסר

2 שם, עמ' 103.

3 ובר, עמ' 82.

על עשרה מבין חברי המחותרת ושניים נידונו לתלייה,⁴ בעוד שב'מבצע סוזאנה' מונה אביעזר גולן את בינט שהתאבד ולא הספיק להגיע לגזר דין, שניים שנידונו לתלייה, שניים ששחררו ושישה שגזר דינם היה מאסר.⁵

כדי לאמת את מסד הנתונים נקטתי בשלוש שיטות: א. העדפתי את גרסתו של זפרן לאירוע מסוים על פני גרסאות אחרות, מכיוון שהתרשמתי מאוד מזיכרונו הצלול ומיכולתו לתאר כל פרט כולל אירועים ותאריכים מעברו בבהירות רבה. כאשר הוא לא זכר במדויק פרט מסוים הוא אמר זאת, מה שהעלה בעיניי את מידת מהימנותו כמקור מידע; ב. העדפתי מחקרים על פני מקורות תיעודיים, אם בעניין שניסיתי לברר היה מחקר רלוונטי. נקודת המוצא שלי היא שהחוקר בדק כל נקודה עד תומה ועימת בין המקורות השונים שהיו לפניו, ולא הסתמך על זיכרון בלבד; ג. העדפתי להסתמך על מסמכים שנכתבו בסמוך להתרחשויות, מתוך הנחה שאנשים הכותבים את זיכרונותיהם סמוך לאירוע זוכרים את פרטיו בבהירות רבה יותר. ברור לי שהנחות אלה אינן חסינות מבעיות והטיות.

מכיוון שהעבודה עוסקת בתחומי דעת שונים היה עלי להחליט כיצד אחקור את הנושא בצורה מיטבית וכיצד אציג את ממצאיי ואת תובנותיי. בחרתי לפתוח בפרקי מבוא ובהם רקע חיוני על שלושת תחומי הדעת המרכזיים שיש בעבודה: היסטוריה, אמנות ופסיכולוגיה, וכן המאפיינים העיקריים של דמותו של מאיר זפרן. זו תשתית המחקר. בגוף העבודה ישנם שלושה חלקים הדנים: א. ברישומים המביעים את הטראומה שחוו זפרן וחבריו; ב. בהשפעות ארוכות הטווח של המאסר הממושך, היינו התגובות הפוסט טראומטיות; ג. במשאבי ההתמודדות של זפרן וחבריו עם החוויות הקשות האלו. בכל רישום אביא תחילה את הרקע ההיסטורי ולאחריו אנתח אותו מבחינה אמנותית ואגזור מכך תובנות פסיכולוגיות בהקשרים התיעודיים של היצירה. בסוף המחקר אדון בממצאיי ובמסקנות הנובעות מהם.

אני רוצה להודות למספר אנשים שעזרו לי לאורך הדרך מתחילתו של מחקרי ועד סופו.

למר מאיר זפרן ולרעייתו כרמלה, שניאותו לבקשתי לראינם ופתחו בפניי את ביתם ואת ליבם. למרות המאמץ הכרוך בהתבוננות מחודשת בחוויות הקשות שעברו על מאיר בתקופת המאסר ולאחריה, ניאות לעשות זאת למעני. אני מודה על הזכות שהייתה לי לפגוש איש אציל נפש, צנוע

4 טבת, עמ' 55.

5 גולן, עמ' 179.

ועניו, ציוני אמת, המתמודד מדי יום באופן מרשים עם חוויותיו הקשות.

לד"ר יוסף מרזוק, אחיו של משה הי"ד, ולרעייתו אורה, אנשים מרשימים בידיעותיהם הרחבות ובתרומתם לחברה. הם עושים רבות להנצחת משה וחבריו. יוסף ואורה אימצו אותי בחום אל ליבם והפכו אותי לבת משפחה. יוסף חָלַק איתי מידיעותיו המקיפות ומתובנותיו המחכימות, עודד ודרבן אותי במהלך העבודה.

לפרופ' נחם אילן, שהנחה אותי ברגישות רבה לאורך התהליך. הוא האמין בי ובמחקר וגרם גם לי להאמין בכך. הוא לא חסך ממני שעות עבודה ארוכות, ענה בסבלנות לכל שאלותיי, ועזר לי במסירות רבה לצמוח עם המחקר מתחילתו ועד סופו. למדתי ממנו רבות על מהו מורה לחיים.

לד"ר חווה אנקור ממרכז 'משאבים' בראשותו של פרופ' מולי להד, שעזרה לי להבין את 'מודל החוסן הרב ממדי'.

לפסיכולוגית מאירה בורנשטיין, שעזרה לי להבין טוב יותר את הפן הפסיכולוגי, שבו עוסקת עבודה זו, ושחשפה אותי למחקרים הנוגעים לה.

לחמותי רחל דאום, העוסקת שנים רבות בציור והמלמדת תחום זה, אשר האירה את עיניי ועזרה לי להבין כיצד מנתחים ציור וכיצד צייר מתפתח. שמחתי על תמיכתה בתהליך שעברתי.

לבית שבע כוחיי, עמיתתי ללימודים במכון לנדר, על העזרה שהושיטה לי בהיכרות עם צוות מכללת 'אמונה' ועל הנכונות שלה לסייע לי למצוא מחקרים הנוגעים לעבודתי.

לתמי חיימוב, תרפיסטית באמנות, שחשפה אותי למחקרים אחדים בתחום הריפוי באומנות.

לספרנית מלכה מילק ממכללת 'אמונה', שלא חסכה מאמץ כדי לאתר ספרים העוסקים בפן האומנותי של הרישום.

לספרנית גליה פתאל ממכללת 'אמונה', שניאותה לכוון אותי לספרים העוסקים בפן האומנותי של הרישום.

לדימה לייקין ממרכז 'משאבים', שהפנה אותי למחקרים רבים העוסקים בטרואמה ובהחלמה האפשרית ממנה.

לד"ר נעמי קאסוטו ממכללת 'אמונה', שהאירה את עיניי בנושא הציור והרישום. הערותיה החשובות העניקו לי כיווני חשיבה נוספים.

לאחותי פנינה רותם, שהאירה את עיניי בצדדים שונים הקשורים לעבודה וקראה את כולה. הדיונים עמה העמיקו את הבנתי בצדדים מגוונים הקשורים למחקר. התלהבותה דרבנה אותי לאורך כל הדרך.

לפרופ' ירון שור, שהקדיש לי מזמנו היקר להבנת המושג 'התמודדות' וחלק איתי את תובנותיו בנושא. הדיון הפורה אתו העשיר את עבודתי.

לגיסתי אילונה שטיינר, שחלקה איתי את תובנותיה בנושא ההתמודדות; אילונה היא מתמודדת אמתית.

לנורית שפירו, שהייתה לחלק ממשפחת 'גיבורי קהיר' שחלקה איתי את ממצאי מחקרה בנושא, וידעה להעניק לי את המילה הטובה לאורך הדרך. גם היא סייעה לי בקריאתה את העבודה.

ואחרונים חביבים, בעלי חיים, השותף למסע חיי, שגם בעבודה זו העניק לי את התמיכה שלה הייתי זקוקה. הוא קוראי הנאמן, ועזר לי בהתבוננות בכתב היד. הדרבון המתמיד שלו היה מועיל מאוד; וילדי היקרים, שליוו אותי לאורך כל התהליך. כל אחד מהם תרם את חלקו בדרכו, החל בקריאת טיוטות וכלה בהעמדת תובנות. הם התחשבו בצורך שלי להתפנות למחקר זה והבינו את חשיבותו עבורי.

מכאן אעבור לחלקי המבוא האחרים: הרקע ההיסטורי, הרקע האמנותי, הרקע הפסיכולוגי והיכרות עם דמותו של מאיר זפרן עצמו.

ב. רקע היסטורי

יהודים חיו במצרים מאז ימי אבות האומה, וברצף בוודאי מימי הבית הראשון. בשנות הארבעים של המאה העשרים התגוררו בה כשמונים אלף יהודים. בעקבות מלחמת השחרור בשנת 1948, הפכו יהודי מצרים לאויבי העם בעיני המצרים ולכן עשרות אלפי יהודים היגרו ממנה, חלקם לישראל וחלקם לצרפת ולארצות נוספות. כך נותרו בה כארבעים עד חמישים אלף יהודים.⁶

בשנת 1950 הוקמה יחידה 131 על ידי ראש מחלקת המודיעין שבאגף המטה בצה"ל, אלוף משנה

6 ארליך, עמ' 18–24.

(אלי"ם) בנימין גיבלי.⁷ תחילה פיקד עליה סגן אלוף (סא"ל) מרדכי (מוטקיה) בן צור. יחידה זו יועדה לפעול בצורה חשאית בארצות האויב. מטרת היחידה היו לספק מידע מודיעיני לישראל ולבצע פעולות חבלה ופעולות שישבשו את יכולותיו של האויב בעת מלחמה.⁸ בן צור מינה את אברהם דר לשליח מטעמו במצרים והוא נשלח לשם והקים רשת מחתרית. רשת זו הייתה אמורה לפעול אם תפרוץ מלחמה.⁹

אברהם דר, שכונה 'ג'ון דרלינג', הגיע למצרים פעמיים כדי לגייס חברים לרשת. הוא שהה בה מאפריל 1950 ועד אוגוסט 1951 וכן בינואר-פברואר 1952.¹⁰ הוא נעזר בד"ר חיים (ויקטור) סעדיה בקהיר, שעסק בפעילות ציונית ומחתרתית וגייס את רוברט דסה, את ד"ר משה מרזוק ואת אלי נעים לשורות המחתרת.¹¹ ד"ר משה מרזוק המליץ על מאיר זפרן. דר נעזר גם באיש 'המוסד לעלייה', עובדיה דנון, באלכסנדריה, שגייס בה את ויקטור לוי, מאיר מיוחס, פיליפ נתנון ושמואל עזר. כולם התגייסו בהתלהבות וברצון לעזור למדינת ישראל הצעירה.¹² כך הקים דר שני תאים מחתרתיים האחד באלכסנדריה והאחר בקהיר ומינה את מרסל נינו לקשרית ביניהם.¹³ צעירים אלו נבחרו בשל היותם חברי תנועות הנוער הציוניות וחלקם חברי 'ההגנה'. הם היו ממיטב הנוער הציוני במצרים, אידיאליסטיים ובעלי השכלה.¹⁴ הבחירה בהם נעשתה גם מפני שלא היו מועמדים לעלייה מידידת לישראל ויכלו להישאר במצרים ולתרום למדינת ישראל.¹⁵

התאים המחתרתיים החלו לפעול. חבריהם שכרו דירות והקימו בהן סליקים.¹⁶ דר אימן אותם בשיטות חבלה פשוטות. הוא הדריך אותם גם כיצד אפשר להפיץ כרוזים מתוך קופסה בעזרת מנגנון שהייה וכך תתפוצץ הקופסה והכרוזים יופצו לכל עבר. מרזוק וזפרן פעלו בקהיר לפי הדרכתו של דר. הם הסתובבו בסמיכות למחנות צבאיים. זפרן שהיה בקיא בשפה הערבית, התערב בין החיילים והאזין לשיחותיהם. כמו כן הם צפו במחנות אלו כדי לדלות מידע ולהעבירו

7 טבת, עמ' 18.

8 שפירו, עמ' 8.

9 אילן, הרצאה.

10 טבת, עמ' 21.

11 אילן, סעדיה, עמ' 204; גולן, עמ' 31.

12 שפירו, עמ' 9.

13 גולן, עמ' 31.

14 אילן, הרצאה.

15 גולן, עמ' 31.

16 שם, עמ' 40.

לישראל, בעזרת המשדר שהיה ברשותו של מרזוק. הם גם הדפיסו עלונים נגד הממשל במרפאתו של מרזוק, ופזרו אותם כמו שלימד אותם דר, מגגות בתים גבוהים.¹⁷

דר הטיל על חברי החוליות להגיע לאימונים בישראל. במהלך שנת 1951–1952 הגיעו לישראל כדי להתאמן בה רוברט דסה, ויקטור לוי, ד"ר משה מרזוק ופיליפ נתנזון. מאיר זפרן ושמואל עזר, שהיו באותה עת לקראת סיום לימודיהם באוניברסיטה, לא הגיעו לישראל כלל.¹⁸ החברים שעברו אימונים בארץ לא הוכשרו לפעולות שנדרשו לבצע בקיץ 1954. כמו כן לא הכינו אותם כלל למקרה שבו ייחשפו בידי המצרים, ולא הוכנו דרכי מילוט עבורם.¹⁹

באופן בלתי תלוי לחלוטין ביחידה 131, הגיע למצרים במרץ 1952 סוכן ישראלי בכיר – מאיר (מקס) בינט. בינט נשלח גם הוא על ידי מפקד יחידה 131, והשתייך למודיעין הישראלי.²⁰ הוא הגיע כסוכן עצמאי ומנוסה לאחר שסיים שליחות מוצלחת בעיראק. מטרת שליחותו הנוכחית הייתה ליצור קשרים עם אישים בכירים במצרים כדי להעביר מידע על כוונותיה של מצרים כלפי ישראל.²¹ מספר ימים לאחר הגיעו למצרים, יצר קשר עם מרסל ניניו, מקשרת התאים. משימה זו שהוא קיבל, בנוסף ליעודו כמרגל עצמאי, תרמה בסופו של דבר להיעדר מידור ברשת והביאה לנפילתו עם חברי המחותרת.²² הוא ביקש מניניו שתקשר בינו ובין התאים שבקהיר ובאלכסנדריה. לדבריו של ובר, לאחר מספר פגישות עמה, ביקש להיות מעודכן בכל פרט הקשור אל הרשת.²³ בינט פגש בתקופה זו את זפרן וכן את מיוחס ועזר. בינט עזב את מצרים באפריל 1952 ושב אליה רק כעבור תשעה חודשים עם משפחתו, בינואר 1953. בשלב זה הוא התרחק מאנשי הרשת ונשאר בקשר עם ניניו בלבד, שאתה נפגש כמה פעמים מחוץ לביתו. הוא מיתן את פעילותו עם הרשת והמשיך בפעילותו כמרגל עצמאי, אך נתפס מאוחר יותר עם חברי המחותרת, ב-10 באוגוסט 1954.²⁴

בתקופה שחלק מחברי המחותרת שהו בישראל, היא לא פעלה במצרים. כששהה מרזוק בישראל

17 זפרן, ראיון.

18 שם.

19 דסה, עמ' 37.

20 ובר, עמ' 68.

21 "תעודות זהות", אתר מקס בינט, <http://www.meirmaxbineth.org/links/index.php>

22 עד היום אף מפקד לא לקח על עצמו את האחריות להוראה זו, ובר, עמ' 68.

23 ובר, עמ' 69.

24 ובר, עמ' 69–70.

הוא הגיע למסקנה שהכשרתם של החברים לא מספיקה והתפטר מתפקידו כמפקד התא הקהירי.²⁵ מפקדיו בארץ שידלו אותו להישאר בה ולהשתלב כרופא באחד מבתי החולים, חלום שייחל להתגשמותו כבר שנים אחדות. למרות זאת הוא חזר למצרים כדי להגן על חברי המחתרת האחרים מפני הפעלתם בצורה לא בטוחה.²⁶ כאשר חזר מרזוק למצרים ביוני 1954 מסר את מכשירי הקשר שקיבל לידיה של ניניו כדי שתעבירם לאנשי אלכסנדריה, וכך הפך התא הקהירי לתא רדום שלא היה שותף יותר לפעילות המחתרת.²⁷

באוקטובר 1953 שב נתנזון, אחרון המתאמנים, למצרים. עם שובו חודשה פעילות התא האלכסנדרוני. הם התקינו בית מלאכה לייצור חומרי נפץ במחסן שבבית הוריו של נתנזון.²⁸ כמו כן, הם יצרו קשר אלחוטי עם ישראל פעמיים בכל שבוע. מיוחס היה היחיד מבין חברי התא שלא לקח חלק בפעילות אלא דאג למסתור ולמימון לפעילות המבצעית.²⁹

בשנת 1954 התגבש הסכם בין מצרים לבריטניה, ובמסגרתו היו הבריטים אמורים לפנות את כוחותיהם מתעלת סואץ ומאחד עשר שדות תעופה ברחבי מצרים.³⁰ בארץ התעוררו חששות כבדים מן ההסכם הממשמש ובא. בישיבה אצל שר הביטחון התקבלה כפי הנראה החלטה להפעיל את יחידה 131. עד היום, כשישים שנה אחרי מאורעות אלו, טרם נודע מי היה האחראי להוראה זו, שהרי חברי הרשת במצרים לא היו מוכנים כראוי לפעילות חבלה ולא הוכנו להם דרכי מילוט. לא ברור גם מי העביר פקודה זו הלאה.³¹

לאור החלטה זו, נשלח שליח מהארץ למצרים כדי שיפעיל את המחתרת.³² היה זה אברי אלעד, אשר כונה 'פול פרנק', טיפוס מפוקפק, שהיום לא בטוח שהיה מתקבל למוסד ממשלתי או בטחוני.³³ הוא הגיע למצרים דרך גרמניה, רכש מכונית מפוארת מאוד ודרש להכיר את כל חברי

25 אילן, הרצאה.

26 זפרן, ראיון.

27 שפירו, עמ' 10.

28 גולן, עמ' 59–60.

29 שפירו, עמ' 11.

30 גולן, עמ' 61.

31 טבת, עמ' 41–43.

32 דסה, עמ' 25.

33 טבת, עמ' 44.

המחנתרת.³⁴ הוא הורה לחברי התא האלכסנדרוני לפעול מיד, באלכסנדריה ובקהיר, קבע מה עליהם לעשות, ודרש מהם לפעול כנגד מטרות זרות, לאו דווקא בריטיות. פעולות אלו, כך הסביר אלעד, אמורות היו לעורר תהודה בציבור המצרי, אך לא להסב נזקים משמעותיים. המטרה הייתה לגרום לבריטים לשקול מחדש את החלטתם לצאת ממצרים עקב חוסר השקט שנוצר בתוכה.³⁵

חברי התא האלכסנדרוני ביצעו ארבע פעולות לפי פקודתו של אלעד:³⁶ הראשונה הייתה פיצוץ בדואר המרכזי באלכסנדריה; השנייה – פיצוץ בספרייה האמריקנית שם; השלישית – שרפה בספרייה האמריקנית בקהיר; הרביעית – פיצוץ בבית הקולנוע באלכסנדריה ובקהיר ובמקביל הונחה מזוודה ממולכדת במחסן לשמירת חפצים בקהיר. בפעולה זו נתפס פיליפ נתנוון כאשר הפצצה שהייתה בתוך נרתיק משקפיים התלקחה בכיסו על מדרגות בית הקולנוע באלכסנדריה.³⁷

בתוך כשבועיים נתפסו כל חברי הרשת בקהיר ובאלכסנדריה ועוד מספר אנשים שהיו איתם בקשר אך לא לקחו חלק בפעילותם המבצעית. הרשת נחשפה מפני שאלעד, שהיה מרגל כפול, הסגיר את חבריה לשלטונות מצרים.³⁸ העדר המידור בתוך המחנתרת הקל על המצרים. אלעד עצמו נשאר במצרים עוד שבועיים לאחר נפילת הרשת. הוא מכר את מכוניתו, ומצויד במכשיר אלחוטי יצא לאירופה ומשם המשיך לישראל. עם הגיעו ארצה טען אלעד שברשת היה בוגד ולכן חבריה נתפסו.³⁹ העובדה שהוא לא נתפס עם חברי הרשת האחרים עוררה חשד נגדו בישראל. לאחר מכן, בשנת 1957, הוא נשפט על מסירת מסמכים לגורמים עוינים, ונדון לשתיים עשרה שנות מאסר.⁴⁰ על חלקו ביעסק הביש' הוא לא נשפט מעולם, ומכיוון שחברי הרשת ישבו באותה העת במאסר במצרים, אי אפשר היה להשיג נגדו הוכחות ממשיות. לאחר שחרורו, רצו חברי הרשת להביאו למשפט שבו יעידו כנגדו על בגידתו, אך הם נתקלו בסירוב מוחלט בטענה שפרשייה זו אינה רלוונטית עוד.⁴¹

34 דסה, עמ' 25.

35 שפירו, עמ' 13.

36 הראל, קם איש על אחיו, עמ' 143.

37 שפירו, עמ' 13–14.

38 דסה, עמ' 26.

39 שם, עמ' 34.

40 שם, עמ' 29.

41 שם, עמ' 34.

במשך כארבעה חודשים נחקרו חברי המחתרת בידי אנשי המודיעין המצרי. הם הוחזקו בבידוד ועברו עינויים קשים. חלק מבני משפחותיהם וחבריהם נחקרו אף הם.⁴² החקירות היו קשות אף שכל המידע היה כבר בידי המצרים. ב-11 בדצמבר 1954 החל משפטם. בראש הרכב השופטים ישב הגנרל דג'וני. גזר הדין ניתן ב-27 בינואר 1955. ערב לפני מתן עדותו, ב-20 בדצמבר, התאבד מקס בינט בתאו.⁴³

מרזוק ועזר נדונו למוות בתלייה והועלו לגרדום בקהיר ב-31 בינואר. אלעד ודר נדונו למוות שלא בפניהם, לוי ונתנזון נדונו למאסר עולם, דסה וניניו נשפטו לחמש עשרה שנות מאסר, זפרן ומיוחס נשפטו לשבע שנות מאסר, כהן ונעים שוחררו לביתם. עונשי המאסר של הגברים כללו עבודת פרך. ששת החברים שנכלאו ריצו תקופות מאסר ארוכות. (להלן יכוננו 'האסירים').⁴⁴

במקביל לנפילת הרשת במצרים החלה מפולת פוליטית בישראל. השאלה הנוקבת הייתה 'מי נתן את ההוראה?'. האם האחראי להפעלת הרשת היה שר הביטחון, פנחס לבון? ושמה ראש אגף המודיעין, בנימין גיבלי? האם הרמטכ"ל, משה דיין, היה בסוד העניינים אף ששהה באותם שבועות בביקור עבודה ארוך בארצות הברית? לבון ביקש מראש הממשלה שימנה ועדת חקירה כדי להוכיח את חפותו.⁴⁵ שרת נענה לבקשה ומינה ועדה ובה שני חברים – נשיא בית המשפט העליון, יצחק אולשן, והרמטכ"ל הראשון, יעקב דורי. לימים התברר כי הוגשו להם בין היתר מסמכים מזויפים.⁴⁶ מעמדו של לבון התערער והוא התפטר בראשית פברואר 1955.⁴⁷ ביוני 1963 נאלץ דוד בן-גוריון לפרוש סופית מראשות הממשלה בעקבות ההדים שעוררה הפרשה בישראל.⁴⁸ בארץ היו עסוקים רק בשאלת האחריות על הפעלת המחתרת, ובכוונה תחילה לא נעשה מאמץ גלוי לשחרר את האסירים ולהביאם ארצה.⁴⁹ יתרה מזאת, כאשר השתחררו בסופו של דבר האסירים והגיעו לישראל, אמר להם משה דיין שאם הדבר היה תלוי בו, הם היו ממשיכים לשבת בכלא המצרי ולא מגיעים ארצה, שהרי בואם לישראל יכול לפתוח מחדש את העיסוק ב'פרשה' 42 זפרן סיפר בראיון עמו שאביו ועוד חברים הוסגרו בידי צזאר כהן, שעבד איתם בבנק ומסר את שמותיהם בלחץ החקירות, אף שלא היה להם כל קשר עם המחתרת.

43 ובר, עמ' 125.

44 שפירו, עמ' 4-5.

45 קניג, עמ' 1.

46 טבת, עמ' 303.

47 קניג, עמ' 1.

48 שם, עמ' 4.

49 הראל, 55 שנה אחרי, עמ' 2.

והוא לא מעוניין בכך! האם אמירה בוטה זו רומזת לחלקו ב'פרשה'⁵⁰? הזדמנות לשחרר מוקדם יותר הייתה בעקבות מבצע 'קדש', בסוף אוקטובר 1956, עת היו בידי ישראל כחמשת אלפים שבויים מצריים ובראשם הגנרל דְגוּוּי, שהיה אב בית הדין במשפט של חברי המחותרת, אך מדינת ישראל לא תבעה את שחרורם וכלל לא חקרה את דגווי כדי להפיק ממנו מידע רלוונטי בנוגע לאסירים.⁵¹

באוגוסט 1961 השתחררו מאיר זפרן ומאיר מיוחס מן הכלא לאחר שריצו את מלוא עונשם – שבע שנים בכלא המצרי.⁵² מכיוון ששחררו אף לא יום אחד מוקדם מהצפוי, איבדו שאר האסירים את תקוותם לשחרור מוקדם.⁵³ הזדמנות לשחרורם של שאר האסירים הגיעה בשנית בשנת 1968, במגעים עם המצרים לחילופי שבויים בעקבות מלחמת ששת הימים.⁵⁴ הדי הפרשה בישראל היו עדיין חזקים. האלוף (מיל') מאיר עמית, ששימש אז ראש המוסד, איים שיתפטר מתפקידו אם לא יכללו האסירים במשא ומתן, למרות התנגדותו הנחרצת של שר הביטחון דאז, משה דיין.⁵⁵ בזכות נחישותו נרקם הסכם עם המצרים ובו נאמר, שקודם ישוחררו השבויים ממלחמת ששת הימים, ורק לאחר זמן ישוחררו האסירים בחשאי.⁵⁶ ואכן, בינואר 1968 שוחררו בחשאי ארבעת האסירים שנותרו בכלא המצרי – דסה, לוי, ניניו ונתנזון, והגיעו דרך אירופה לישראל. החשאיות הייתה חלק מהותי בהסכם, ונשמרה עד 1971, עת גולדה מאיר, שהייתה אז כבר ראש הממשלה, שימשה שושבינה בחתונתה של מרסל ניניו.⁵⁷

המאורעות ההיסטוריים שמוזכרים כאן מהווים את הרקע לרישומיו של זפרן בעקבות חוויותיו ב'עסק הביש'.

ג. רקע אמנותי

ציור הוא דרך אומנותית לבטא את נפשו של האומן. קשה לתרגם את שפת האמנות למילים מכיוון שזו שפה בפני עצמה ובה האמן מתבטא. הציור מעניק לצופה תחושות שלא תמיד ניתנות

50 זפרן, ראיון.

51 דסה, עמ' 69.

52 זפרן, ראיון.

53 שם.

54 דסה, עמ' 90.

55 שם, עמ' 103.

56 שם, עמ' 104–105.

57 שם, עמ' 7.

להמללה.⁵⁸ רישום הוא סוג של ציור שפעמים רבות מהווה טיוטה לציור בצבעים, אך יש מקרים שבהם הרישום הוא יצירת האמנות המוגמרת, ולכן עומד בפני עצמו.⁵⁹ יגאל תומרקין סבור שברישום אין הצייר יכול לשקר, והוא משמש מראָה לנפשו של האמן.⁶⁰

הרישום מתייחד מהציור בארבעה פנים: א. חומרי הרישום מוגבלים (עיפרון, פחם, גירים או דיו) ולכן דורשים מהאמן מיומנות גבוהה ושליטה טובה בציור; ב. הרישום מספק מידע מהיר וחד, וזו שיטה חסכונית להעברת מידע חזותי; ג. ברישום יש הבעת רגשות ספונטנית ולכן האמנים עצמם מעריכים את הצייר שיודע לרשום; ד. תכונה אסתטית של הרישום היא האפשרות ליצור רקע מיוחד, לבן לגמרי או רקע בעזרת קווי הצללה או משטח צבוע סביב הצורה.⁶¹ בשל תכונותיו המיוחדות של הרישום, משתמשים בו לעיתים ככלי תיעודי בבתי משפט, בהעדר אפשרות לצלם כדי לא להפריע למהלך המשפט, ורוצים לשקף את הצדדים הבלתי מילוליים במהלכו.⁶²

כאשר צייר בוחר להביע את עצמו באמצעות רישום הוא יכול לעבוד בשלוש דרכים: א. לרשום בעיפרון. בדרך זו אפשר למחוק וכן למלא משטחים בגוונים משתנים של אפור ושחור; ב. לרשום בפחם או בגירים. כך קשה יותר למחוק מאשר בשימוש בעיפרון, אך גם זה אפשרי. בפחם אפשר להגיע לגיוון רב יותר ולהצללה עשירה מאשר בעיפרון; ג. רישום בעזרת דיו או עט. הדיו אינו מחיק והוא חזק הרבה יותר מהעיפרון ומהפחם. נדרשת מהאמן שליטה הרבה יותר גדולה בציור מכיוון שאינו יכול למחוק את ציורו וכן אין בו אפשרות ליצור גוונים של אפור ושחור.⁶³

כדי לנתח ציור מבחינה אמנותית יש לבחון את בחירותיו של הצייר בששה היבטים שלהן: א. הפרספקטיבה; ב. הקומפוזיציה; ג. הקצב והתנועה; ד. שפת הגוף; ה. בחירת הצורות או הקווים המרכיבים את הציור; ו. הצבעים.⁶⁴

א. הפרספקטיבה היא הדרך להעניק למתבונן בציור תחושת עומק והרגשה שהציור הוא תלת ממדי ולא דו ממדי. שיטה זו, שהומצאה בפירנצה במאה החמש עשרה, מתבססת על כך שככל

58 תומרקין, עמ' 8.

59 פיפר, עמ' 162.

60 תומרקין, עמ' 8.

61 פיפר, עמ' 162.

62 ד"ר נעמי קאסוטו בשיחתנו בה' באדר תשע"ב (28.2.2012).

63 גארדנר, עמ' 39–40.

64 פיפר, עמ' 104–115.

שעצם ממוקם רחוק יותר מן הצופה כך הוא קטן יותר או מטושטש יותר. לכן קווים מקבילים נראים כאילו הם נפגשים במרחק בנקודה דמיונית. נקודה כזו נקראת נקודת מְגוֹז. נקודת המבט שממנה מצוירת התמונה היא חלק מן הפרספקטיבה.⁶⁵ אם הצייר בחר במרחק קטן מההתרחשות הוא ממחיש את הבעות הפנים אך אין בתמונה מבט כולל. אם בחר לעמוד במרחק תצפית רגיל, יש בכך רושם של התנסות יומיומית, אך אין התמקדות בהבעות הפנים. כאשר הצייר עומד מרחוק הוא מאפשר תצפית כוללת על כל ההתרחשות אך יש פחות מידע ספציפי. כאשר ציור מצויר מגובה נמוך הוא מביע ענווה, לעומת ציור מגובה אשר משמעותו עליונות והתנשאות. אם הציור מצויר מגובה רגיל הוא מעניק תחושה של גילוי לב ויושר.⁶⁶

ב. הקומפוזיציה היא עימוד האובייקטים בציור והיחסים ביניהם. בהיבט זה בודקים מהם האובייקטים המרכזיים בציור ומה פחות. כל צייר מנסה להגיע להרמוניה, דהיינו לשלמות ביצירתו, ומשיג זאת על ידי יצירת המשך לאובייקט מסוים או לצבע כלשהו, בעל מקום מרכזי בצד אחד של הציור, גם בצדו האחר.⁶⁷ יש ציירים הבוחרים להפר את ההרמוניה וכך המתבונן מסתכל דווקא בצד אחד של הציור. הפרת ההרמוניה נעשית על ידי העמדת הדמויות במקום צדדי או על ידי ציור דמויות חתוכות. המטרה בהפרת ההרמוניה היא יצירת חוויה רגשית מטלטלת בעיני המתבונן.⁶⁸ יש לתת את הדעת בקומפוזיציה מה חשוב יותר בעיני האמן ומה פחות, אילו פרטים הוא מדגיש ולאילו הוא מייחס חשיבות פחותה. יש לבחון גם את הקשר בין הדמויות – האם כל אחת עומדת בפני עצמה או שיש קשר ביניהן, האם אחת מתוארת כראשית ואחרות טפלות לה, וכדומה.⁶⁹

ג. הקצב והתנועה המובעים בציור הם כמובן אשליה, שכן הציור אינו נע, אך הצייר מנסה להעניק לצופה תחושה של תנועה. בודקים את ההיבט הזה לפי צפיפות הקווים בציור. רווחים גדלים בין קווי הציור יוצרים אשליה של תנועה פוחתת, ורווחים קטנים יוצרים אשליה של תנועה גוברת.⁷⁰ הדינמיות של קווים אלכסוניים יוצרת גם היא אשליה של תנועה. גם תנועות גוף הנראות כאילו

65 שם, עמ' 104–107.

66 שם, עמ' 106.

67 יכטהיימר, עמ' 57.

68 שם, עמ' 56–57.

69 שם, עמ' 57.

70 שם, עמ' 56.

הדמות נמצאת בעיצומה של תנועה, כמו ריקוד, הליכה או ריצה, מביעות תנועה.⁷¹

ד. שפת הגוף. היבט זה בבחינת הציור בודק מהן הרגשות של הדמות המובעות בפניה או בחלקים אחרים בגופה. חשוב שצייר ילמד אנטומיה של גוף האדם כדי שיוכל להביע את שפת הגוף במדויק.⁷² פני הדמות משקפים את רגשותיה. לדוגמה, קמטים באזור הפה מביעים שמחה או עצב; קמטים באזור האף מביעים אי סיפוק או רברבנות; קמטים בין העיניים מביעים ריכוז או מתח של לחימה; קמטים באזור המצח מסמלים מאמץ או הרהורים. גם תנוחת הגוף מביעה משהו מעולמה הפנימי של הדמות. זקיפות קומה מביעה ביטחון עצמי, וכמוה עמידה יציבה. הידיים יכולות להביע תחנונים, תוקפנות, תקיפות וכדומה.⁷³

ה. בחירת הצורות או הקווים המרכיבים את הציור משקפת עוד היבט בבחינתו. ישנם אמנים המביעים את עצמם בעזרת קווים ויש המביעים את עצמם בעזרת מילוי שטחים. הבוחרים בקו משתמשים בו להבעה ראשונית ובסיסית, ויש ביצירותיהם מסתורין ותנועה. ביצירה הקווית יש עוצמה. ציירים הבוחרים במילוי שטחים מבטאים תחושה שהציור הינו דו ממדי, כלומר שטוח ולא תלת ממדי, כלומר בעל נפח, כפי שבדרך כלל צייר רוצה להעניק אשליה למתבונן. יש לבדוק אם הצייר בחר בצורות סגורות וקטנות, המסמלות סגירות וצמצום, או בצורות פתוחות וגדולות המסמלות מרחב.⁷⁴

ו. הצבעים שבחר הצייר. לכל צבע או שילוב של צבעים יש משמעות סמלית. הצבעים יוצרים תחושה אצל המתבונן. צבעים בהירים מעניקים תחושת שלווה ורוגע, ואילו צבעים עזים יוצרים תחושת סערה וכדומה. רישום שמתייחד בצבעי שחור ולבן מעניק תחושה של ישירות ופשטות. בחירה זו מביעה אירוע חזק שאין צורך לכסותו בצבע ולייפותו.⁷⁵

ראינו אפוא, שהציור הוא הבעה אמנותית ובה הצייר פותח בפני הצופה צוהר לנפשו. הרישום, קשה יותר ליצירה ומעניק תובנות ייחודיות. בפרק הבא אציג רקע פסיכולוגי החיוני לעבודה.

71 פייפר, עמ' 114.

72 יכטהיימר, עמ' 93.

73 שם, עמ' 114–119.

74 פייפר, עמ' 111.

75 שם, עמ' 162–163.

ד. רקע פסיכולוגי

בחלק זה אעסוק בשני נושאים מרכזיים: א. בקשיים שחוו אסירי המחתרת במצרים בתקופת המאסר והגדרת קשיים אלו כטראומה; ב. בכוח התרפויטי – הטיפולי שיש לאמנות, היינו הקישור בין הפן האמנותי לפן הפסיכולוגי, והוא בא לידי ביטוי ברישומיו של זפרן.

האסירים התמודדו מרגע מעצרים ועד שחרורם עם בידוד חברתי, תת תזונה, עינויים, הימצאות בסביבה עוינת, חסך בטיפול רפואי, חשש ממוות וכדומה. עמיה ליבליך סבורה, שחווית מאסר ממושך בארץ אויב או בשבי היא חוויה טראומטית המותירה צלקת נפשית.⁷⁶ לואיס הרמן מוסיפה, שטראומה כתוצאה משבי או מאסר הינה טראומה ממושכת, מכיוון שהאסיר חשוף במשך תקופה ארוכה לסכנה והוא נתון לחסדיו של הסוהר. היא מכנה טראומה כזו 'טראומה כרונית', הגורמת פעמים רבות לשינוי אישיותי אצל האדם שחווה אותה.⁷⁷

מהי טראומה?

טראומה נפשית היא סוג של פגיעה הפוגעת בנפשו של האדם.⁷⁸ כדי שאירוע יוגדר 'טראומטי' עליו לכלול שני מרכיבים: א. יש באירוע איום של מוות או פגיעה חמורה באדם החווה או במישהו אחר בסביבתו; ב. האירוע גרם לתחושת פחד חזקה ולהרגשת חוסר אונים אצל האדם. האירוע הטראומטי הוא לרוב פתאומי ואינו בשליטה. הוא מותיר את האדם פגיע וחסר שלוה, ומפוגג את תחושת הביטחון של האדם בעולם. הטראומה משנה את הנחות היסוד של האדם, ובייחוד אם נגרמה בידי אדם אחר. שלוש הנחות היסוד העלולות להשתנות בעקבות טראומה הן: א. אמונה בביטחון האישי של האדם; ב. התפיסה שהעולם הוא מקום בעל משמעות ובר הבנה; ג. התפיסה העצמית החיובית של האדם את עצמו.⁷⁹

כדי להתגבר על טראומה אנשים מרגישים בדרך כלל צורך לחזור ולספר שוב ושוב באופן אובססיבי על החוויה הטראומטית שחוו. העיסוק החוזר ונשנה בתכני הטראומה מאפשר לנפגע

76 ליבליך, עמ' 324.

77 הרמן, עמ' 97–120.

78 באום, עמ' 1.

79 גליסטר, עמ' 1.

הכלה של האירוע.⁸⁰ רוב האנשים משתקמים מאירוע טראומטי בכוחות עצמם בחלוף מספר חודשים מהתרחשותו. אם אדם לא השתקם בכוחות עצמו, משמע שחווה הפרעת דחק פוסט טראומטית, המכונה בשפה המקצועית (PTSD) Post-Traumatic Stress Disorder. היא מתבטאת אצל אנשים שחווי אירוע טראומטי ולא השתקמו ממנו בכוחות עצמם. לעיתים יתפרצו התסמינים זמן קצר לאחר החשיפה לטראומה ולעיתים שנים אחדות מאוחר יותר.⁸¹

התסמינים של הסובל מפוסט טראומה הם משלושה סוגים במקביל: א. עוררות מוגברת הבאה לידי ביטוי בדריכות מתמדת, חוסר שקט (היפראקטיביות), קשיים בהירדמות ופרצי כעס; ב. הימנעות מדברים שיזכירו את הטראומה – שיחות על האירוע הטראומטי, מקומות המזכירים אותה, דמויות המזכירות אותה, וכן קהות רגשית; ג. היזכרות לא רצונית חוזרת ונשנית באירוע הטראומטי. היזכרות זו מכונה 'פלאשבקים', הפוקדים את הנפגע בזמן ערות או בחלום. הסובלים מהפרעה זו מתקשים בדרך כלל להמשיך באורח החיים התקין. הם מרגישים כי אינם יכולים להמשיך בתפקודם הרגיל.⁸²

אפשר לטפל בהפרעה זו ולהתגבר עליה לחלוטין. כדאי למטופל לפנות לטיפול רגשי אם הוא מרגיש שהחוויה הטראומטית או השלכותיה מפריעות לו בחייו, ומוטב שיעשה זאת מוקדם ככל האפשר כדי שיחזור לתפקוד מיטבי. המטפל נתקל לעיתים קרובות בקושי של יצירת אמון עם המטופל מכיוון שהלה איבד את אמונו בסביבה ובעולם. בעיה זו בולטת בייחוד אצל נפגעי טראומה שחווי אותה מידיה של אדם אחר ולא כתוצאה מאסון טבע וכדומה, מפני שמתערער אצלם האמון באנשים זרים. לכן חשוב שהסביבה הקרובה לאדם הסובל תגלה מעורבות ותשכנע אותו לפנות לטיפול כדי שיוכל לחזור לקיים אורח חיים תקין, ולא ישקע בקשיים שחווה.⁸³

לסובל מפוסט טראומה מוצע מגוון טיפולים, ולהם שלוש מטרות: א. ויסות וייצוב מצבו הנפשי; ב. עיבוד החוויה הטראומטית; ג. בנייה מחדש של מערכת הקשרים הבין אישיים ושיפור יכולתו להסתגל מחדש לחיי היום יום.⁸⁴

יש מגוון טיפולים היכולים להתאים לטיפול בפוסט טראומה. אמנה את ארבעת הסוגים הנפוצים:

80 חזות, עמ' 13.

81 דאום והרטמן, עמ' 239.

82 שם.

83 איגר ותובל משיח, פוסט טראומה, עמ' 1.

84 באום, עמ' 1.

א. אפשר לפנות לטיפול קצר טווח, ובו מספר מפגשים מוגבל עם מטפל מוסמך. הטיפול מתמקד באמונות של האדם ובהתנהגויותיו הנובעות ממחשבות אלו; ב. טיפול באמצעות חשיפה מבוקרת לטראומה שחוה המטופל. החשיפה מתרחשת בסביבה בטוחה ובה יש מטפל האחראי לה והוא חושף את המטופל לטראומה בצורה הדרגתית; ג. טיפול תרופתי היעיל בדרך כלל במצבי חרדה;⁸⁵ ד. טיפול באמנות. בשיטה זו המטופל נחשף לקשייו בעזרת ציור או תוך שימוש בחומרים אחרים וכך הוא מעבד את האירוע הטראומטי. פעמים רבות יש צורך לחזור לאחר תקופה להמשך טיפול, לרוב טיפול קצר טווח מספיק.⁸⁶

הכוח התרפויטי-הטיפולי של האמנות

יש קשר חזק בין אמנות לבין טיפול במצוקותיהם של אנשים. בעבודת הדוקטור שלה מנתה דפנה רגב שמונה סיבות לקשר בין אמנות לטיפול בנפש האדם. בין השאר היא טוענת שהאומנות יכולה לשמש מנגנון הגנה; האמנות יוצרת סינתזה בין פנים וחוץ אצל האדם ומעלה תכנים מהלא מודע אל המודע; וכן שיש אנשים שקל להם להתבטא בעזרת אמנות יותר מאשר באופן מילולי ולכן הם פונים לאפיק האמנותי.⁸⁷

מכל הסיבות הנזכרות כאן ברור שלאמנות יש השפעה תרפויטית על היוצר. השימוש באמנות ככלי תרפויטי רווח אצל מי שחוה מחלה או טראומה או אתגרים מורכבים אחרים בחייו. באמצעות האמנות היוצר יכול להתמודד עם הסימפטומים המפריעים לו לאחר אירוע טראומטי.⁸⁸ שימוש באמנות גם שלא במסגרת טיפולית להבעת מצוקות יכול להביא להקלה רבה. האמנות מאפשרת ליוצר לשחזר אירועים קשים מחייו ועוזרת לו להגיע לשליטה בחרדה ולאיוון טוב יותר עם מחשבותיו ורגשותיו. גם אם אין הסבל קטן, עצם ביטוי עוזר לאמן.⁸⁹

ראינו מהי ההגדרה לטראומה ולפוסט טראומה, שאפשר להתגבר על טראומה ולעיתים נדרשת התערבות טיפולית לשם כך. מתוך הדברים עלה גם שאמנות הינה אחת הדרכים הטיפוליות והיא יכולה לשמש מרפא לנפשו של הנפגע.

85 שם.

86 גליסטר, עמ' 1.

87 רגב, עמ' 5-13.

88 דאלי, קייס, שבריאן, וויר, האלידיי, וולטר, עמ' 6.

89 חזות, עמ' 13.

עתה אתייחס למאיר זפרן, הן לתולדות חייו והן לדרכו כאמן.

ה. מאיר זפרן⁹⁰

תולדות חייו

מאיר זפרן נולד ב-15 באוגוסט 1928 בקהיר. בהיותו כבן שנה עברו הוריו לעיירה קום אומבו שמדרום לקהיר. בהיותו כבן שמונה שלחו אותו הוריו להתחנך בקהיר, מכיוון שבעיירתו לא היה באותה העת בית ספר, והוריו היו מעוניינים שירכוש השכלה. זפרן התגורר אצל סבו וסבתו עד לפטירתה בהיותו בן אחת עשרה. אז עבר לגור אצל דודיו, שאף הם התגוררו בקהיר. הוא ביקר אצל הוריו רק אחת לכמה חודשים.

הלימודים בבית הספר בקהיר התנהלו ברמה גבוהה; יום הלימודים החל בשעות הבוקר המוקדמות והסתיים בחמש אחר הצהריים. שפת הלימוד הייתה צרפתית, שהייתה שפת האם של זפרן, וכן למדו אנגלית. ללימוד השפה הערבית הקדישו רק שעה בשבוע ולכן לא הצליח זפרן לרכוש שפה זו אלא לאחר שסיים את לימודיו בתיכון ופנה ללימודי אדריכלות באוניברסיטה בקהיר. הוא למד חמש שנים אדריכלות ועוד שנתיים הנדסת בניין, ובתום שבע שנותיו באוניברסיטה קיבל תעודת אדריכל ומהנדס בניין. באותן שנים הגיעו הוריו להתגורר בקהיר. אביו מצא עבודה בבנק שבו עבד גם צזאר כהן. מאיר זפרן הצטרף למעגל העבודה בקהיר בתום לימודיו ועבד כשמונה חודשים כאדריכל, עד למעצרו באוגוסט 1954.

הפעילות הציונית של זפרן החלה בגיל ארבע עשרה (ב-1942), עת הצטרף לתנועת הנוער 'מכבי עופרים', בה היה חבר שנתיים. בגיל שש עשרה עבר ל'מכבי החלוץ'. ב-1947 גויס ל'הגנה' בקהיר על ידי חברו משה מרזוק, שהכיר עוד מתנועת הנוער 'מכבי החלוץ'. יחד הם ארגנו את ההגנה על הרובע היהודי של קהיר. מרזוק קיבל את הכשרתו מאחד משליחי ה'הגנה' ולימד קרב פנים אל פנים את אחיו יוסף, את חברו זפרן ועוד כשלושים צעירים מקהיר. עוד התאמנו בהטלת רימון יד, בשימוש באקדח, ובמקלות ובסכינים שהיו ברשותם.

בעקבות הכרזת המדינה במאי 1948, התחילו מהומות נגד היהודים במצרים. 'האחים המוסלמים' שרפו בתי עסק של יהודים ותקפו את בעליהם ברחבי קהיר. שליח ה'הגנה' לימד את מרזוק הגנה

90 סעיף זה מושתת על הראיון עם זפרן שנערך בכ"א ובכ"ח בשבט תשע"ב (14 ו-21 בפברואר 2012).

עצמית והוא לימד את האחרים. בעקבות מידע שקיבל מרזוק על מהומות העומדות לפרוץ ברובע היהודי בקיץ 1948, ארגנו הוא וסגנו זפרן את בחורי הרובע לקראת התקפה. הם חסמו את הכניסה לרובע בעזרת גרוטאות. מרזוק אחז בידו את האקדח, זפרן את רימון היד ושאר הבחורים הכינו בקבוקי תבערה ומקלות. ההמון התקרב לסמטת חארת אליהוד, ובה הייתה הכניסה לרובע. מרזוק ירה ירייה אחת באוויר וכל ההמון נסוג. לשמחתם בזה תמה המהומה ולא היה צורך להילחם מעבר לכך כדי להגן על יהודי הרובע.⁹¹

כאמור לעיל, זפרן נעצר ב-11 באוגוסט 1954. הוא שוחרר שבע שנים לאחר מכן, ב-11 באוגוסט 1961. כאשר הגיע ארצה קיבל דרגת סרן בחיל המודיעין. הוא השיג עבור חבריו, שריצו שבע שנות מאסר נוספות, דרגת רב סרן, מכיוון שלא היה הוגן בעיניו שיקבלו אותה דרגה. עם בואו ארצה התגורר זפרן בבית אחותו בקרית ים. בתקופה זו הכיר את כרמלה, שהייתה לאשתו לאחר כחצי שנה וביחד גידלו את שני ילדיהם. כשנה לאחר שחרורו התדרדר מצבו הרגשי כתוצאה מהטראומה שחוה בכלא, והוא הוכר כנכה צה"ל. הוא עבד כמהנדס וכאדריכל בעיריית חיפה. כשראה שמחפשים מהנדס לארץ דוברת צרפתית באפריקה, ענה למכרז ויצא לשליחות מטעם 'סולל בונה' באפריקה. לאחר חזרתו ארצה עבד בניהול מיזמי בנייה בחברה פרטית בצפון הארץ. לאחר מכן פתח עסק עצמאי ועבד בתור מהנדס ביצוע ומנהל פרויקטים עד לפרישתו לגמלאות.

מאיר זפרן הצייר

כבר משחר ילדותו התגלה זפרן כבעל כשרון ציור. בגיל שש החל לצייר, הוריו התלהבו מכך ומסגרו את רישומי המלך והמלכה המצרים שצייר. הוא החל ללמוד ציור בצורה מסודרת בבית הספר היסודי. בלימודי הציור בבית הספר התיכון רכש את מיומנות ההעתקה. התלמידים ציירו באולם שבו היו מוצבים פסלים ועמודים, והעתיקו אותם בעזרת פחם. כך למד רישום בעזרת פחם ורכש את המיומנות של הצללה.

במקביל ללימודי האדריכלות למד זפרן בלימודי ערב בבית ספר לאמנות. כך למד ציור בצורה מקצועית ורצינית במשך כל שנות לימודיו באוניברסיטה. בשנים אלו רכש ניסיון רב כצייר והיטיב להשתמש בסוגי צבעים ובטכניקות מגוונות. הוא למד גם אנטומיה, שהיא כלי חשוב בידי הצייר, כדי לדייק בפרטי הדמויות שהוא מצייר.

91 ד"ר יוסף מרזוק בשיחה בכ"ה בניסן תשע"ב (17.4.2012).

זפרן השתמש ביכולת הציור שלו בשנות המאסר במצרים, ועובדה זו עזרה לו להתמודד עם מוראות הכלא, כמו שיסופר להלן.

לאחר שחרורו מהכלא התמודד זפרן עם זיכרונותיו המרים, עם התחושה הקשה כלפי שולחיהם למשימתם במחתרת, ועם הגעגועים לחברו ד"ר משה מרזוק, שנתלה. כשש עשרה שנים לאחר שחרורו מהכלא, בשנים 1976–1977, עת שהה בטוגו שבאפריקה במסגרת עבודתו ב'סולל בונה' ובה ניהל את סניף החברה שם, החליט זפרן לצייר את זיכרונותיו, מכיוון ששהה שם אז לבדו והשתעמם בערבים. הוא חשב שאולי כך ירפו ממנו זיכרונותיו. לצערו, הזיכרונות המרים המשיכו ללוות אותו גם מאוחר יותר.

זפרן צייר עשרים וחמישה ציורים המתארים את חוויותיהם הטראומטיות של האסירים. הוא בחר לצייר את התקופה שממעצרו ועד שחרורו לאחר שבע שנים. בין הרישומים יש שהוא מופיע בהם בעצמו; חלק מהאירועים ראה אך לא היה שותף להם; ויש שצייר על סמך עדות שמיעה.

הוא בחר ברישום בדיו, שהיא דרך לא פשוטה לציור, מכיוון שעל הצייר להפגין מיומנות גבוהה בציור, שכן אינו יכול למחוק את מה שצייר. הרישום מעיד על חוויה חזקה שאין צורך להביעה בצבע, והיא חדה, ברורה וישירה. זפרן בחר להשתמש בקווים ולא במילוי צורות. בחירה זו מביעה את העוצמה של הציור וכן נותנת תחושה של התבוננות בתלת ממד. בחירות אלו אחידות לגבי כל סדרת הרישומים, ולכן לא אתיחס אליהן בניתוח כל רישום, אלא אסתפק בדבריי כאן.

זפרן רכש דפי ציור גדולים וכן ציפורן שחורה ותיקייה לשמירת הרישומים. הוא צייר לא לפי סדר מסוים, אלא בכל פעם כשהתיישב לצייר הקשיב לנטיית ליבו. החוויה הזאת הייתה משמעותית עבורו ביותר והסעירה אותו. הוא התקשה לישון באותם ימים, והגעגועים לביתו התערבבו בזיכרונות המרים. כל רישום ארך בין שניים לשלושה ערבים, זמן קצר מאוד. לאחר שסיים לצייר היה מרוצה מהתוצאות והרגיש שכעת הוא יכול להניח לזיכרונות הללו. לצערו, הטראומה הקשה המשיכה להשפיע עליו לאורך השנים.

עם שובו ארצה הביא אתו זפרן את תיקיית רישומיו. בשנת 1981 המליץ בפניו אחד מעמיתיו לעבודה להציג ב'סולל בונה' תערוכה של ציוריו. זפרן קיבל את ההצעה. זמן קצר לאחר מכן המליץ חברו להציג את התערוכה בפני אנשים נוספים בשל ערכה ההיסטורי. זפרן נענה להצעה והציג את ציוריו במועדון הגמלאים של 'סולל בונה'. לפתיחת התערוכה הזמין את חבריו למחתרת, שלא ידעו כלל על רישומיו. הם התרגשו מאוד מהציורים ואמרו לו שצייר במדויק את

האירועים כפי שנחקקו בליבם, וכן שהצליח להעניק לצופים את תחושותיהם הקשות מהאירועים שחוו. מנהלת מועדון הגמלאים סיפרה על תערוכה זו בטלוויזיה וכך שמעו עליה במרכז למורשת המודיעין (מל"מ) בגלילות.

זפרן הציג את תערוכת רישומיו גם במל"מ. האלוף (מיל') מאיר עמית, שדאג לשחרור האסירים לאחר מלחמת ששת הימים, יזם את הצגתה שם. בפתיחת התערוכה נכחו הנשיא חיים הרצוג ורעייתו אורה. הנשיא הסכים לבקשת עמית שכל אחד מהאסירים יקבל אלבום ובו צילומי הרישומים. בתערוכות אלו הציג זפרן את רישומיו.

בעבודה זו אתייחס לתשעה רישומים המשקפים בעיניי את התהליך הנפשי שעבר זפרן. לנוחות הקורא אביא את רשימת הרישומים במלואה בסדר כרונולוגי:

1. מעצרו של זפרן
2. עינוי התלייה מהרגליים
3. עינוי צזאר כהן
4. חקירת מרסל ניניו
5. היום הראשון למשפט
6. זפרן בבית המשפט
7. התאבדותו של מאיר (מקס) בינט
8. הכניסה לכלא
9. הלילה הראשון בכלא
10. העלייה לגרדום
11. עינוי 'הבריכה'
12. עונש 'הבובה'
13. עונש 'הפלקה'

14. דיכוי מרד 'האחים המוסלמים'

15. עבודת הפרך במחצבה

16. ארוחת צהריים במחצבה

17. הפסקת שתייה במחצבה

18. חלוקת הבשר

19. הסליק בתא הכלא

20. קבלת אוכל לפסח

21. מחלתו של זפרן

22. ביקור אחת לארבעים ושניים יום

23. תפיסת חולדות

24. שביתת הרעב בכלא

25. הפרידה מזפרן

זפרן המשיך לצייר מאז ועד היום, והוא מצייר לרוב בצבעי שמן.

המבוא עסק בחלק ההיסטורי, האמנותי והפסיכולוגי, שהיוו תשתית למחקר, וכן אפשר הצצה לחייו האישיים של זפרן, לציוריו בכלל ורישומיו מהכלא בפרט. מכאן אעבור לגוף המחקר, הבנוי לפי הרצף הנפשי, החל בטראומה עצמה, דרך הפוסט טראומה שחו זפרן וחבריו ולבסוף ההתמודדות של האסירים בתקופת המאסר ולאחריו.

2. שקיעה באחת: טראומה

בפרק זה אתאר את הטרואומה שחוו האסירים במצרים ואדגים את מרכיביה מתוך רישומי של זפרן. אומר כבר עתה כי במוקד העבודה ניצבת ההתמודדות של זפרן – ובמשתמע גם של חבריו לכלא – עם הטרואומות שחוו ועם תוצאות הלוואי הפוסט טראומטיות שלהן. לשון אחר: כל כוונתי כאן להראות ולנתח לא את הפגיעה הנפשית ואת הנזקים שחוללו המצרים לאסירים היהודים, אלא להתמקד דווקא בדרכי ההתמודדות ובתעצומות הנפש של האסירים. הטרואומה והפוסט טראומה הן אפוא נקודת ייחוס חיוניות להערכת החוסן הנפשי של גיבורי הסיפור.

אסירי ציון במצרים וזפרן בהם חוו טראומה מתמשכת. אשר נבעה משני מרכיביה המרכזיים – חשיפה לסכנת חיים ופחד משמעותי. וניזונה ממגוון הקשיים שאיתם התמודדו. החל ברגע מאסרם הם היו נתונים לחקירה אכזרית שכללה עינויים פיזיים: מכות, תלייה מהרגליים, מניעת אוכל, חוסר טיפול רפואי ועוד.⁹² הם עונו גם מבחינה נפשית: עמידה מול כיתת יורים, חקירות לקרובי המשפחה, חשיפה לעינויי אחרים וזעקותיהם, ובידוד ממושך במשך כל תקופת החקירות.⁹³

במהלך המשפט הם חוו חוויות שהוסיפו על הטרואומה מפני שלא יכלו להגן על עצמם כראוי. אמנם מינו להם עורכי דין שישנגרו עליהם, אך היה ברור שהללו אינם יכולים לספק לנאשמים הגנה ראויה. עורכי הדין פתחו בהתנצלות כדי להבהיר שאינם מסכימים ואינם מזדהים עם מעשיהם של מרשיהם.⁹⁴ רק עורך דין אחד, שמינו הוריו של ד"ר משה מרזוק, לא היה כפוף לבית הדין והוא אכן ניסה להוכיח שכל המעשים היו מעשי שטות. אב בית הדין, הגנרל דג'ווי, ניהל את המשפט בצורה תיאטרלית ולגלג על הסניגורים. חוויות אלו העמידו את הנאשמים בפני סכנת מוות, שאכן נגזר על שניים מהם ועל עוד שניים שלא נתפסו – אברי אלעד ואברהם דר.⁹⁵

במהלך המאסר הממושך אמנם שהו האסירים בתא אחד, והדבר הקל עליהם את ההתמודדות, אך החוויות הטרואומטיות המשיכו. חמישה גורמים חברו יחד לטרואומה ממושכת במהלך

92 דסה, עמ' 36–37.

93 זפרן, ראיון.

94 דסה, עמ' 45.

95 שם, עמ' 46.

המאסר: א. הרעב המתמשך; ב. איום מתמיד מהסוהרים; ג. עבודת הפרך; ד. קשר רופף עם העולם שמחוץ לכותלי הכלא; ה. יחסה המתנכר של מדינת ישראל.

א. הרעב המתמשך – האסירים קיבלו מזון מועט מאוד בתקופת מעצרו ובעת כליאתם. לארוחת הבוקר הם קיבלו פיתה עבשה עם כף גבינה או מליסה, לארוחת הצהריים פול מתולע או עדשים מעורבים בחצץ, ובערב מרק ולפעמים גם בשר ופיתה. ארוחות אלו לא השביעו את רעבונם. הם ניסו להעשיר את תפריטם ואף הצליחו בכך כמו שיפורט להלן בפרק על ההתמודדות.⁹⁶

ב. הם נמצאו כל הזמן תחת איום שאם יעברו על אחד הכללים של בית הסוהר ייענשו. אחד העונשים הנפוצים היה מכות בשוט לח ('פלקות') והוא מתואר באחד מרישומיו של זפרן.⁹⁷ הפיקוח המתמיד יצר פחד אצל האסירים. גם החשיפה לאכזריות של המצרים כלפי אסירים אחרים ובכללה עונשי המוות העצימו את הטראומה. דוגמה לעונש כזה היה כשאסירים חברי 'האחים המוסלמים' שבתו ולא יצאו לעבודה כמחאה על תנאי מחייתם הקשים. המצרים הגיבו בירי לתאיהם וטבחו בהם. באותו יום נהרגו עשרים ואחד אסירים ונפצעו למעלה מחמישים. האסירים הוחזרו לחדרם רק בערב וראו את גופות עמיתיהם שרועות ברחבי הכלא. הזעזוע היה גדול.⁹⁸

ג. עבודת הפרך בשנים הראשונות למאסר הוסיפה לטראומה הממושכת. הסוהרים בג'בל – ההר שבו הייתה המחצבה – היו אכזריים במיוחד.⁹⁹ העבודה הייתה מפרכת. הם עבדו משבע בבוקר ועד חמש אחר הצהריים עם הפסקה קצרה אחת בלבד לארוחת צהריים. הם סחבו אבנים ענקיות במשקל ארבעים עד חמישים קילו כל אחת מבור בעומק של כשלושים מטר ועד למעלה.¹⁰⁰ האסירים שעבדו בתחתית המחצבה היו בסכנה שיפלו עליהם אבנים.¹⁰¹ עבודת הפרך מתועדת בשלושה מרישומיו של זפרן.¹⁰²

96 זפרן, ראיון.

97 זפרן, ראיון ורישום 'עונש הפלקה'.

98 זפרן, ראיון.

99 גולן, עמ' 217.

100 זפרן, ראיון.

101 כשהיו תקריות בגבול בין ישראל למצרים "נפלו" אבנים רבות לכיוון האסירים באופן לא מקרי. כך סיפר ויקטור לוי, ראה גולן, עמ' 217.

102 הרישומים הם: 'עבודת הפרך במחצבה', 'ארוחת צהריים במחצבה' ו'הפסקת שתייה במחצבה'.

ד. האסירים אמנם שהו בתא משותף, אך הקשר שלהם עם העולם שמחוץ לכלא היה רופף.¹⁰³ בני המשפחות ביקרו אותם מדי ארבעים ושניים יום. הביקור התקיים לכל האסירים ביחד, וכל אחד ניסה לתפוס את העמדה הטובה ביותר כדי לראות את שני בני משפחתו שהורשו לבקר ואולי להצליח לדבר עימם.¹⁰⁴ לביקור ארוך יותר זכו פעם בחצי שנה במשרד הכלא. לאחר מספר שנות ישיבה בכלא יכלו בני המשפחות להפקיד עבורם כסף לקניית מצרכים.¹⁰⁵ הקשר הזה נמשך כל זמן שבני המשפחות היו במצרים, והוא נותק משגורשו רבים מיהודי מצרים בשנת 1956.¹⁰⁶ בני משפחה ספורים נשארו במצרים והם המשיכו את הקשר עם האסירים.¹⁰⁷

ה. הקשר המתסכל ביותר עם העולם שמחוץ לכלא היה עם מדינת ישראל. המדינה לא הכירה בהם בשנים הארוכות שבהן ישבו בכלא המצרי. רוברט דסה היטיב לתאר זאת בספרו:

כל העינויים שעברתי, כל ההשפלות שספגתי, כל מחוזות הייאוש אליהם הגעתי במשך ארבע עשרה השנים בכלא, לא פגע בי כמו שפגע בי היחס הצונן של מדינת ישראל [...] זה הזיכרון הטראומטי, החזק מכל, שאני נושא עמי כל השנים.¹⁰⁸

גם כאשר נקרתה הזדמנות מצוינת בפני מדינת ישראל להביאם ארצה לאחר מבצע 'קדש', כאשר בידי ישראל היו כחמשת אלפים שבויים מצרים ובהם הגנרל דְגוּוֹי, אב בית הדין ששפט את האסירים, לא ניצלה המדינה את ההזדמנות והאסירים לא נדרשו בתמורה לשבויים המצרים. היחס המתנכר נמשך גם לאחר שחרורם. חוויית הניכור של הממסד בארץ הוסיפה על חוויית הטראומה והעמידה את האסירים בסכנה יום-יומית מול המצרים כל עת שבתם בכלא. מכיוון שמדינת ישראל התנכרה להם, הם גם לא יכלו להיפגש עם נציגי הצלב האדום כדי שידאגו לזכויותיהם. הם זכו לביקור אחד של אנשי הצלב האדום רק לאחר כארבע שנים.¹⁰⁹ במהלך הביקור ישב איתם סוהר אף שלא היה זה מקובל. מאז לא הורשו נציגי הצלב האדום לבקרם בטענה שהם מרגלים ובגדו במולדת. מכיוון שאינם זרים לא היו רשאים לביקורי הצלב האדום.¹¹⁰

103 זפרן, ראיון ורישום 'ביקור אחת לארבעים ושניים יום'.

104 שם.

105 זפרן סיפר בראיון עמו שרק אחרי ארבע שנים אפשרו להוריו באופן חד פעמי להביא להם אוכל לכבוד פסח.

106 זפרן, ראיון; ראה גם ארליך, עמ' 27.

107 לדברי זפרן אמו התעקשה להישאר במצרים והשלטונות ויתרו והתירו לה להישאר שם עד לשחרורו.

108 דסה, עמ' 74.

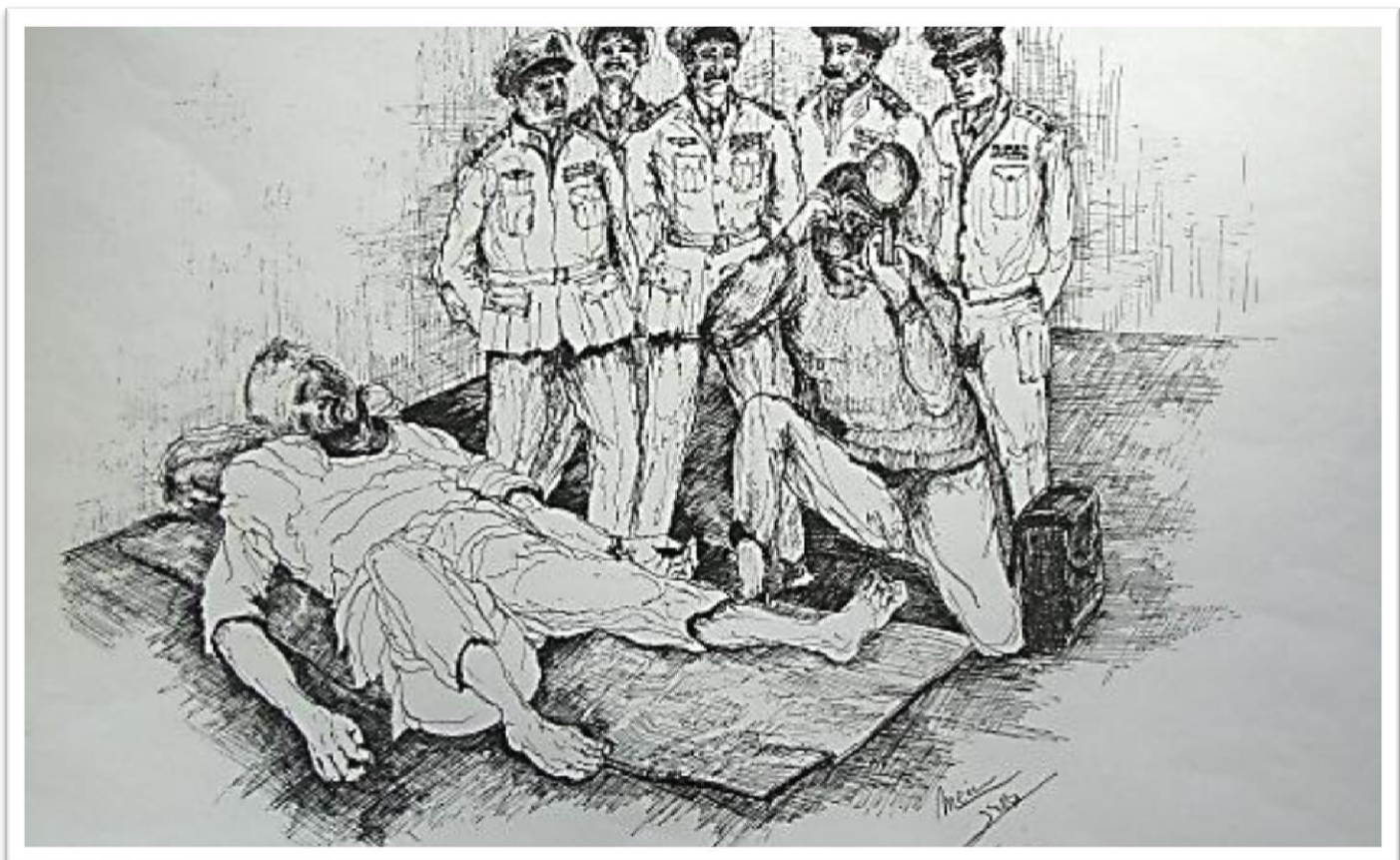
109 זפרן, ראיון.

110 שם.

אדגים ואמחיש את הטראומה באמצעות שני רישומים: הראשון עוסק בחשיפה למוות והשני בפחד הקיומי.

א. החשיפה למוות

רישום מס' 7 – התאבדותו של מאיר (מקס) בינט

הרקע

כאמור לעיל, מאיר (מקס) בינט הגיע למצרים כסוכן עצמאי, אך יצר קשר גם עם חברי המחתרת והכיר את חלקם. כשנתפסו חברי המחתרת, נתפס גם בינט, ב-10 באוגוסט 1954.¹¹¹ במהלך החקירה הוחזק גם הוא בבידוד והפגין אומץ לב ונחישות. לוי יצר אתו קשר מכיוון שהם חלקו

111 ובר, עמ' 100.

קיר משותף והתכתבו ביניהם בכתב מורס. כך הכיר לוי את בינט וניסה לעודדו.¹¹² הוא היה מודע לעובדה שמצבו שונה משל חברי המחתרת. הוא היה ישראלי, קצין בצה"ל, מבוגר יותר ולא אפשרי להגיד עליו שפעל מתוך משובת נעורים, אחת האסטרטגיות שנקטו הסנגורים.¹¹³ עוד הוא ידע שתלוי ועומד נגדו עונש מוות בעיראק, המבקשת את הסגרתו לאחר סיום המשפט בקהיר.¹¹⁴ בינט ניסה להתאבד מספר פעמים במהלך תקופה זו והיה נחוש בדעתו למנוע מהמצרים להרוג אותו בעצמם. הוא עשה זאת באמצעות שרוכי נעליו וכן החליט שיצום עד שימות. הסוהרים היכו אותו באכזריות בעקבות ניסיונות ההתאבדות שלו.¹¹⁵ עדותו נקבעה ל- 21 בדצמבר, עשרה ימים לאחר תחילת המשפט. בלילה שלפני כן, התאבד בתאו כשחתך את ורידי ידיו בסכין גילוח שהצליח להבריח לתאו.¹¹⁶ התאבדותו בעיתוי זה הגנה על חבריו בכך שלא העיד נגדם וכן הוא לא נתן למצרים לבצע את גזר דינו שהיה ברור שיהיה מוות.¹¹⁷ האסירים הוכו בהלם לנוכח ההתאבדות. אמנם הם ידעו על ניסיונות ההתאבדות הקודמים של בינט ועל רצונו ליטול את חייו בידיו, אך המפגש פנים אל פנים עם המוות והתחושה שלא הצליחו לגרום לו לחזור בו מהחלטתו, הקשו עליהם והעציבו אותם עד מאוד.¹¹⁸ המשפט קיבל תפנית לאחר ההתאבדות. עד לאותו הלילה היה בינט הנאשם המרכזי ודגווי היפנה את רוב ההתבטאויות הבוטות כלפיו. הוא ייעד לו עונש מוות וטען שהוא הנאשם המרכזי, אף שהוא לא היה שייך למחתרת. מאותו יום האשים דגווי בעיקר את ראשי התאים בקהיר ובאלכסנדריה, מרזוק ועזר.¹¹⁹

ניתוח אמנותי-פסיכולוגי

מבחינת הפרספקטיבה, יש כאן מבט בגובה העיניים, המראה גילוי לב של האמן. זפרן לא נכח באירוע, אך שמע את פרטיו באותו היום יחד עם שאר האסירים, וצייר מתוך עדות שמיעה.¹²⁰

112 שם, עמ' 116.

113 גולן, עמ' 171.

114 ובר, עמ' 42.

115 שם, עמ' 122.

116 שם, עמ' 123.

117 שם, עמ' 125.

118 גולן, עמ' 172.

119 שם, עמ' 172–173.

120 פיפר, עמ' 104.

מבחינת הקומפוזיציה, בינט מוטל מת על המחצלת שלו וממלא את כל קדמת הצוור. מאחוריו ניצבים חמישה שופטים שבאו לחזות בו ולקבוע את מותו הם מרוכזים כקבוצה במרכז הרישום ודגווי, אב בית הדין, במרכזם. הצלם שבא לתעד זאת יושב בין השופטים העומדים מאחור לבין בינט שנמצא בקדמת הרישום. ברישום בולט היחס בין בינט המוטל מת בבדידותו לבין חמשת השופטים והצלם המתבוננים בו. יש פה חוסר איזון בין הקורבן היחיד, בינט, לבין הקבוצה המייצגת את הממסד, את אדישותו ואף את רשעותו.¹²¹

מבחינת התנועה, רוב הדמויות עומדות ללא נוע. בינט המוטל מת שוכב רפוי על המחצלת. הסוהרים מצאו אותו בבוקר כבר ללא רוח חיים ולכן לא ניתן לעשות כלום כדי להצילו.¹²² חמשת השופטים עומדים על מקומם ואינם נעים. השופט הימני מתבונן בצלם. השני מימין הוא היחיד המתבונן בבינט. שאר השלושה מתבוננים קדימה ואינם מתייחסים לבינט עצמו. הצלם הוא היחיד הנע ברישום זה. הוא כרוע על ברך אחת ומצלם את הגופה. חוסר התנועה ברישום מביע את נקודת האל-חזור שבמוות. למרות הניסיונות של הסוהרים להשאיר את בינט בחיים ולמרות הרצון של האסירים לעודדו ולהפיח בו תקווה שאולי לא ייגזר עליו גזר דין מוות ולכן כדאי שלא ייטול את חייו בידיו, הרי שהניסיונות לא צלחו והוא התאבד.¹²³

לשפת הגוף של הדמויות יש משמעות רבה ברישום זה. בינט מוטל ברפיון על המחצלת. ראשו מונח על צדו בתנוחה לא טבעית, שאפשרית רק מפני שכבר אינו בחיים. פניו מביעות כאב רב וייאוש. הפה הקפוץ, קצותיו השמוטות לצדדים, העיניים עצומות וקמטים סביבן. הלחיים שקועות ומלאות בקמטים, ביטוי לחוסר התקווה שלו. ידו השמאלית מונחת על המחצלת וניכר החתך שגרם למותו. ידו הימנית מונחת ליד המחצלת ונראית אוחזת ברצפת התא. תנועה זו מראה את הכאב של בינט שהיה פיזי ונפשי, ובגינו הגיע להחלטה ליטול את חייו. רגלו השמאלית של בינט מונחת ברפיון ואילו רגלו הימנית מקופלת, מה שמחזק את תחושת הכאב בעת מותו.

השופט הימני נראה מהורהר. הוא מתבונן ברצפה ונראה אדיש למתרחש. השופט השני מימין מתבונן בבינט גם הוא באדישות. הגנרל דגווי ניצב באמצע הרישום ונראה עצוב ומרוכז, כפי שמעידים הקמטים שבמצחו. כפי הנראה המוות שינה את תכונותיו לגבי המשפט והוא הצטרך לחשוב כיצד ישנה את עמדתו בעקבותיו. השופט הרביעי מימין מתבונן למעלה ונראה בטוח מאוד

121 יכטהיימר, עמ' 57.

122 גולן, עמ' 172.

123 פייפר, עמ' 114.

בעצמו. השופט השמאלי מתבונן בדגווי ומחכה למוצא פיו. ניכר שהוא מרגיש כפוף אליו ויגיב כפי שיורה לו. כל השופטים עומדים בנוחות, כתפיהם זקופות. אמנם תכניותיהם שובשו אך הצער שלהם לא נובע מהזדהות עם כאבו של בינט אלא להיפך, מכך שאינם יכולים להמשיך בקו הפעולה שנקטו במשפט. הם אדישים לנוכח המוות שלו ומרוכזים במחשבה כיצד להמשיך ולנהל את המשפט. הצלם מרוכז בעבודתו ואין רואים את פניו אלא רק את המצלמה. גם אצלו ניכר שאין הבעת עגמת נפש והשתתפות בצערו של בינט. הוא מבצע את עבודתו ותו לא. המצרים לא הזדהו עם כאבו של בינט ועם קשייו.¹²⁴

בינט הגיע להחלטה קשה וכואבת להביא עליו את מותו במו ידיו ולא להמתין לביצועו בידי המצרים או העיראקים. הוא נטל את גורלו בידיו על אף הקושי שבהחלטה זו. האנשים המייצגים את השלטון ברישום זה, השופטים והצלם, אדישים לנוכח סבלו. הם מהורהרים ומרוכזים בחשיבה על המשך המשפט ואיך ינהלו אותו ואין כאן שום אמפתיה כלפי האסיר המוטל מת לרגליהם ואולי יש אף כעס כלפיו על שטרף את קלפיהם.

הרישום הממחיש את המפגש של האסירים עם מותו של אדם קרוב מביע את הממד הטראומטי בחשיפה למוות. אין זה המקרה היחיד שבו נחשפו למוות. גם הרישום המתאר את תלייתו של אחד משני חבריהם למחתרת מבטא זאת. אנתח רישום זה להלן בפרק העוסק בהתמודדות. החשיפה למוות הייתה גם בהמשך, לדוגמה כאשר המצרים טבחו באסירים חברי 'האחים המוסלמים'.¹²⁵ גם במהלך החקירות היו אסירים שמתו מהעינויים.¹²⁶ ברור אפוא שהאסירים היו חשופים לחשש ממוות ולסוהרים שנהגו באלימות קיצונית. אלה תרמו לטראומה המתמשכת.

ב. הפחד

אבחן עתה את המרכיב השני בטראומה, הבא לידי ביטוי ברישומיו של זפרן, וכן בסיפור שביסוד רישומים אלו.

124 יכטהיימר עמ' 93.

125 זפרן, ראיון.

126 דסה, עמ' 37.

רישום מס' 1 – מעצרו של זפרן

בחרתי לנתח בהקשר זה את הרישום המתאר את מעצרו של זפרן עצמו. זפרן הצייר מתבונן בעצמו באירוע שבו היה הדמות הראשית. למעשה זו רפלקציה ממרחק הזמן לאירוע שחוה.

הרקע

זפרן נעצר ב-11 באוגוסט 1954 בשעה ארבע לפנות בוקר. החיילים והמפקד שהגיעו לעוצרו הפתיעו אותו ואת משפחתו. המפקד הגיע עייף מאוד. לאחר שהוא וחייליו התחילו להתארגן למעצר בביתו של זפרן, התיישב על כיסא והאיץ בשני החיילים שאתו לעשות חיפוש מזורז בחדרו של זפרן כדי למצוא ראיות מחשידות נגדו. הם חיפשו בין היתר בארון הספרים, שחלקו נראה מצד שמאל. מכיוון שהחיפוש היה לא יסודי הם לא מצאו חומר תעמולה אנטי מצרי שהוסתר בו. לאחר שהלכו ולקחו את זפרן, ערך אביו חיפוש יסודי משלו ברחבי החדר, מצא את חומר התעמולה בארון וזרק

אותו הרחק מהבית כדי למנוע מציאת חומר מחשיד אם יגיעו המצרים לחיפוש חוזר. זפרן אמר בראיון עמי, שלו מצאו חומר תעמולה זה, היה מקבל עונש מוות ולא מאסר של שבע שנים.¹²⁷

ניתוח אמנותי-פסיכולוגי

מבחינת הפרספקטיבה, יש כאן מבט בגובה העיניים, ביטוי ברור של גילוי לב של האמן לגבי מה שהתרחש באותה עת. קרוב להניח שהרישום מוסר פרטים מדויקים על המעצר הלילי.¹²⁸

מבחינת הקומפוזיציה, ההתרחשות נמצאת במרכז הרישום ובה מתואר זפרן המקיץ משנתו ויושב על מיטתו. מימינו עומד המפקד האחראי למעצר ומשמאלו החייל שבא לבצע את המעצר. למעצר בפועל הגיע חייל נוסף אך הוא אינו מתואר ברישום זה. יתכן שזפרן רצה להראות בכך את האיזון הנמצא לכאורה בין שתי הדמויות שבאו לעוצרו לבין זפרן ואמו. במבט ראשון יש יחסים שקולים: שתי דמויות מצריות מול שתי דמויות יהודיות, אך ברור שבפועל זפרן לא יכול היה להתנגד למעצר וכך גם אמו. הרישום הזה ממחיש שרישום אינו ממש כצילום האירוע, והתיעוד אינו העיקר ואינו ההיבט היחיד בו. זפרן שיקע בו תובנות מתוך ההתבוננות הפנימית שלו. אמו, הניצבת בפתח, ממחישה את הפחד שהתחולל בנפשו של זפרן. רואים בברור על פניה את הבהלה. היא משלימה את ההרמוניה ברישום שבאה לידי ביטוי בניגוד שבין שתי דמויות החיילים לזפרן ואמו. מתוך הקומפוזיציה משתמע שההתרחשות המרכזית היא של זפרן עצמו, בשל מקומו בקדמת הרישום ובאמצעו ובהיותו האדם שנעצר בשעת לילה.¹²⁹

ברישום באה לידי ביטוי התנועה של הדמויות, המובעת על ידי הטיות הגוף. החייל השולף אקדח וניצב בצד שמאל מביע איום על זפרן. גם המפקד, הנכנס אל החדר מצד ימין, נוטה כלפי שמאל, כלומר כלפי זפרן, ומושיט את ידו הימנית לשלוף אקדח. הוא ממשיך את תנועות האיום. וניכר שהוא חלק מהתנהגות השלטון כלפי האזרחים, ובמקרה זה של המצרים כלפי קבוצת היהודים שהיו שותפים למחתרת בפרט וליהודי מצרים בכלל. הממסד נוטל לעיתים את השלטון כשררה מול האזרח הפשוט, העומד חסר אונים למולו. לעומתם, זפרן נע מתוך התעוררות משינה וקימה לתנוחת ישיבה. הוא נראה אוחז במיטה, מחוות גוף המעידה על פחד. אמו הניצבת בפתח אינה

127 זפרן, ראיון.

128 פייפר, עמ' 104.

129 יכטהיימר, עמ' 57.

נעה בגופה, אך תנועת ידה אל פניה מביעה פחד. יש כאן תקבולת ניגודית: שתי דמויות מצריות מאיימות על שתי דמויות יהודיות מאוימות ומפחדות.¹³⁰

לשפת הגוף של הדמויות יש משמעות רבה. החייל שבצד שמאל עומד בפיסוק, תנוחה המבטאת ביטחון ביכולתו להשיג את מבוקשו. ידו נראית יציבה, והיא שיקוף של תודעתו. הוא בטוח בעצמו ובהשגת מבוקשו – מאסרו של זפרן. גם המפקד שבצד ימין מביע נחישות, כפי שמלמדים קמטי מצחו ופיו הפתוח, הנותן פקודות. לעומתם, זפרן ואמו מביעים בשפת גופם מתח ופחד. זפרן אוחז ביד ימין במיטה וביד שמאל נוגע ברגלו. הוא מנסה למצוא אחיזה. פיו השמוט מביע פחד. גם אמו נראית דאוגה ופחדת. היא מביאה את ידה אל פניה, ומצחה הקמוט מביע דאגה. תחושות אלה משתקפות היטב גם במלבושי הדמויות. זפרן לבוש מכנסיים בלבד והוא יחף. אמו לבושה כתונת וברור שהופתעו בשנתם, וכך יש למצרים יתרון מראש. השוטר שבא לאסור את זפרן לבוש מדים תקניים ונועל נעלי צבא, וכמוהו המפקד. לשניהם יש אקדחים בידיהם וברור שאם היו נתקלים בהתנגדות היו יורים. הניגוד בין בעלי הכוח לחסרי האונים הוא קוטבי.¹³¹ הפחד של זפרן ואמו הוא הרגש החזק העולה מהרישום.

הרישום מדגים וממחיש היטב את המרכיב השני של הטראומה – הפחד הגדול. הפחד ליווה את האסירים לאורך כל התקופה, ממעצרים ביולי-אוגוסט 1954 ועד לשחרורם של אחרוני האסירים ב-1968. הפחד היה מנת חלקם בעת מעצרים הפתאומי,¹³² וליווה אותם לאורך שנים. המצרים השליכו אותם מדי פעם לצינוק והם היו בבידוד במשך שבועיים בשל סיבות שרירותיות. אסיר שנתפס עובר עבירה כלשהי, נענש במלקות.¹³³

האסירים חוו טראומה מתמשכת. הם היו חשופים למוות בשל העונש שהושת על חבריהם, בגלל התאבדותו של מקס בינט ובשל העונשים החמורים שקיבלו אסירים אחרים בסביבתם. הם חיו בפחד מתמיד בידועם שהמצרים יכולים להתנכל להם בכל רגע, כפי שאכן עשו מפעם לפעם.

אך הטראומה לא הסתיימה עם שחרורם ואותותיה המשיכו ללוות אותם גם אחר כך. תופעות אלו, שחוו לאורך השנים, יידונו בפרק הבא העוסק בפוסט טראומה.

130 פייפר, עמ' 114.

131 יכטהיימר, עמ' 93.

132 כך תיאר דסה בספרו את הבהלה הגדולה מהמעצר, דסה, עמ' 15.

133 דסה, עמ' 68.

3. לילה ללא סוף: פוסט טראומה (PTSD)

כאמור במבוא, כאשר אדם חווה טראומה הוא יכול לפתח לאחר זמן תסמינים של הפרעת דחק פוסט טראומטית. תסמיני ההפרעה הם עוררות מוגברת, הימנעות ממקומות או מאנשים שיזכירו את הטראומה וכן היזכרות לא רצונית באירועים הטראומטיים (פלאשבקים).¹³⁴ הדבר קורה במקרים שבהם הטראומה לא עברה עיבוד מספק ומשתנה מאדם לרעהו לפי מבנה האישיות של האדם שחווה את הטראומה.¹³⁵

בפרק הקודם הראיתי שהאסירים במצרים חוו טראומה מתמשכת ולכן יש סיכוי סביר שחוויות אלו השפיעו עליהם לאורך חייהם. אבחנה של הפרעה נפשית נתונה בידי פסיכיאטרים. איני פסיכיאטרית ואיני מתיימרת להיראות כזו, וממילא גם איני מתכוונת לאבחן את האסירים. עם זאת, לצורך ניתוח הרישומים של זפרן ושל הסיפור התיעודי שבתשתיתם נראה לי מתאים ומפרה להשתמש במונחים הקליניים של פוסט טראומה, ובאמצעותם להתייחס להשפעות ארוכות הטווח של המאסר על האסירים.

בפרק זה אתייחס למספר היבטים של ההשלכות ארוכות הטווח של המאסר. יש שלושה גורמים לתופעות הפוסט טראומטיות: א. קבלת הפנים שלה זכו האסירים בעת שחרורם, והמסקנה העולה ממנה; ב. הניסיונות החוזרים ונשנים של זפרן להביא לשחרורם של רעיו שנשארו במצרים, והיחס שלו זכה בעקבות כך; ג. השתקת האסירים ששחררו וההשלכות של מדיניות זו עליהם. אתייחס גם להשלכות ארוכות הטווח של המאסר: א. המחירים האישיים ששילמו האסירים בעקבות הטראומה שחו; ב. תופעות פוסט טראומטיות. חלק מהשלכות אלו אדגים ואמחיש בעזרת הרישומים וחלק בעזרת תיעוד אחר.

א. הגורמים לפוסט טראומה

1) קבלת הפנים לאסירים

האסירים השתחררו מהמאסר במצרים בשני שלבים: מאיר זפרן ומאיר מיוחס השתחררו ב-11

134 דאום והרטמן, עמ' 239.

135 איגר ותובל משיח, פוסט טראומה, עמ' 1.

באוגוסט 1961, לאחר שריצו בכלא את שבע שנות המאסר שקצבו להם.¹³⁶ לאחר שבע שנים נוספות השתחררו שאר האסירים, דהיינו רוברט דסה, ויקטור לוי, מרסל ניניו ופיליפ נתנזון בהפרש של יומיים זה מזה. לוי השתחרר ב-9 בפברואר 1968, ודסה, ניניו ונתנזון ב-11 בו.¹³⁷

קבלת הפנים לזפרן בהגיעו לצרפת עם שחרורו הייתה מאופקת מאוד. נציג השגרירות, יחזקאל בן סירא, טיפל בו. הוא שהה חודשיים שם וקיבל כסף למחייתו מהשגרירות הישראלית. במהלך התקופה ניגשו אליו שוב ושוב אנשי השגרירות הישראלית וניסו לשכנעו שלא יגיע ארצה אלא יתגורר בברזיל. הם הבטיחו לו שם עבודה ובית, ובעיקר עתיד טוב. זפרן התעקש שלא ישב כל כך הרבה שנים בכלא המצרי כדי להגיע בסופו של דבר לברזיל. הוא רצה להגיע ארצה, ולבסוף אנשי השגרירות נעתרו לו.¹³⁸ ברור שהם ביצעו מדיניות ולא התוו אותה.

גם כאשר הגיע זפרן ארצה הוא זכה לקבלת פנים מאופקת בשדה התעופה אף שהגיע לאור היום. ברדתו מן המטוס קיבל את פניו האלוף אהרון יריב, ראש אמ"ן באותה עת, ועמו שתי קצינות שהצדיעו לו. גם אביו וכמה ידידי המשפחה הגיעו לשדה התעופה. לאחר מספר ימים זומנו זפרן ומיוחס לפגישה אצל ראש הממשלה, דוד בן-גוריון. לפני הפגישה הם התבקשו שלא לדבר עמו על 'הפרשה' מכיוון שהנושא רגיש. זו הייתה הפעם הראשונה שזפרן שמע שבארץ הייתה התרחשות פוליטית סביב מאסרם. בן-גוריון התחיל מיוזמתו לדבר אתם על המאסר ושאל במה אפשר לעזור לאסירים שנשארו במצרים. הוא הציע לשלוח להם כדורים למשחקי נבחרת הכדורסל או חפצים נוספים. הצעתו מראה עד כמה לא היה מודע למצבם של האסירים. זפרן אמר לו שהאסירים צריכים שחרור, ואינם זקוקים לחפץ זה או אחר.¹³⁹

לאחר שבע שנים, עם שחרורם של דסה, לוי, ניניו ונתנזון, בפברואר 1968, הם התקבלו בגינבה על ידי נציגי השגרירות הישראלית. כאשר הגיעו ארצה לאחר מספר ימים, הם נלקחו לאכסניה באזור המרכז ופגשו בה את בני משפחותיהם. הם שהו בה במשך כחודש ובמהלכו פגשו את שר הביטחון משה דיין, את הנשיא זלמן שזר ואת ראש הממשלה לוי אשכול, וכן אישים פוליטיים נוספים

136 זפרן, ראיון.

137 גולן, עמ' 348–353.

138 זפרן, ראיון.

139 שם.

ובהם יגאל אלון ומנחם בגין.¹⁴⁰ במהלך החודש הזה הם נפגשו מחדש עם זפרן ומיוחס. כל קבלות הפנים הללו היו חשאיות, והוטל איפול על שחרורם בשל ההסכם עם נשיא מצרים נאצר.¹⁴¹

זפרן ומיוחס, שהשתחררו לאחר שבע שנים, וארבעת חבריהם שהשתחררו לאחר ארבע עשרה שנים, זכו לקבלת פנים בהגיעם ארצה, אך היא הייתה מאופקת מאוד. היא לא לוותה בשמחה ובתחושת חיבוק מהמדינה. זה היה הליך שקט שהתרחש בסודי סודות.¹⁴² יחס זה מעורר תמיהה, בייחוד בהשוואה עם קבלות פנים לשבויים אחרים ששבו ארצה במהלך השנים. אביא שלוש דוגמאות הממחישות זאת, כולן מאותה התקופה. א. מלחי האנייה 'בת גלים' נשבו בידי המצרים ב-30 בספטמבר 1954. מדינת ישראל תבעה את שחרורם והם אכן שוחררו אחרי שלושה חודשים ששהו בכלא המצרי. הם שוחררו ב-1 בינואר 1955, בעיצומו של משפטם של האסירים. מדינת ישראל תבעה את שחרורם והם זכו לקבלת פנים ממלכתית בהגיעם ארצה;¹⁴³ ב. השבויים ששוחררו בעקבות מבצע 'קדש' חזרו לישראל בהסכם חילופי השבויים עם מצרים. ישראל השיבה למצרים 5,850 שבויים שהיו בידיה בתמורה לארבעה חיילים ישראלים שהיו בשבי המצרי, והם שוחררו ב-20 בינואר 1957. גם הם התקבלו בזרועות פתוחות ובקבלת פנים ממלכתית עם שובם;¹⁴⁴ ג. שבויי מלחמת ההתשה השתחררו מהשבי במצרים ב-15 בנובמבר 1973. ראש הממשלה גולדה מאיר, שר הביטחון משה דיין, והמון רב קיבלו את פניהם ברדתם מן המטוסים. נערכו מסיבות לכבודם בחיל האוויר ובמקומות היישוב שלהם.¹⁴⁵

מדוע אפוא לא זכו זפרן וחבריו לקבלת פנים שכזו? התשובה המידית והברורה היא ההתחייבות למצרים שלא לפרסם את דבר שחרורם, אך לדעתי יש לכך גם סיבות פוליטיות. דסה תיאר את פגישתם של האסירים עם שר הביטחון דאז, משה דיין, לאחר שחרורם. דיין אמר להם מפורשות שהוא כמעט שוויתר עליהם במשא ומתן לשחרור השבויים לאחר מלחמת ששת הימים, ואם הדבר היה תלוי בו היו ממשיכים לשבת בכלא המצרי. הוא הכריז שרצה לשחרר את השבויים ממלחמת ששת הימים אך לא את האסירים. דסה הוסיף מפיו של מאיר עמית, שהיה ראש המוסד באותה עת, שהלה ניסה מספר פעמים להעלות על סדר היום את שחרורם של האסירים אך ללא הועיל.

140 דסה, עמ' 99.

141 בהסכם הובטח למצרים שדבר השחרור יישמר בסוד. ראה גולן, עמ' 356–358.

142 דסה, עמ' 98.

143 משעל, עמ' 56.

144 שם, עמ' 78.

145 ליבליך, עמ' 234; משעל, עמ' 184.

כאשר ביקש עמית לכוון את שחרור השבויים המצרים ממלחמת ששת הימים עם שחרור האסירים הוא נתקל בהתנגדות עזה מצד השרים בממשלה. הם חששו ששחרורם לא אפשרי וכן שהוא יעורר מחדש את הדי 'הפרשה' שטרם שכחו. עמית התעקש מאוד על שחרורם של האסירים והצליח בסופו של דבר להשיג הסכם עם המצרים שהביא לשחרורם.¹⁴⁶ התחושה בקרב האסירים בעקבות קבלת הפנים הצנועה והחשאית הייתה שבמדינה לא מעריכים כראוי את פועלם; תחושתם הייתה שקורבנם היה לשווא. הם נתנו את שנותיהם היפות לטובת המדינה, וחבריהם מרזוק ועזר אף מסרו את חייהם למענה, אך במדינה לא העריכו זאת כראוי.¹⁴⁷ מובן שהיה צריך לשמור על חשאיות מכיוון שהיה צריך לכבד את ההסכם עם מצרים, אך גם במגבלות החשאיות אפשר היה לערוך קבלת פנים חמה ומכובדת יותר. נציגי המדינה המקבלים את פניהם יכלו להיות הרמטכ"ל או ראש הממשלה ולא דרג פקידים.

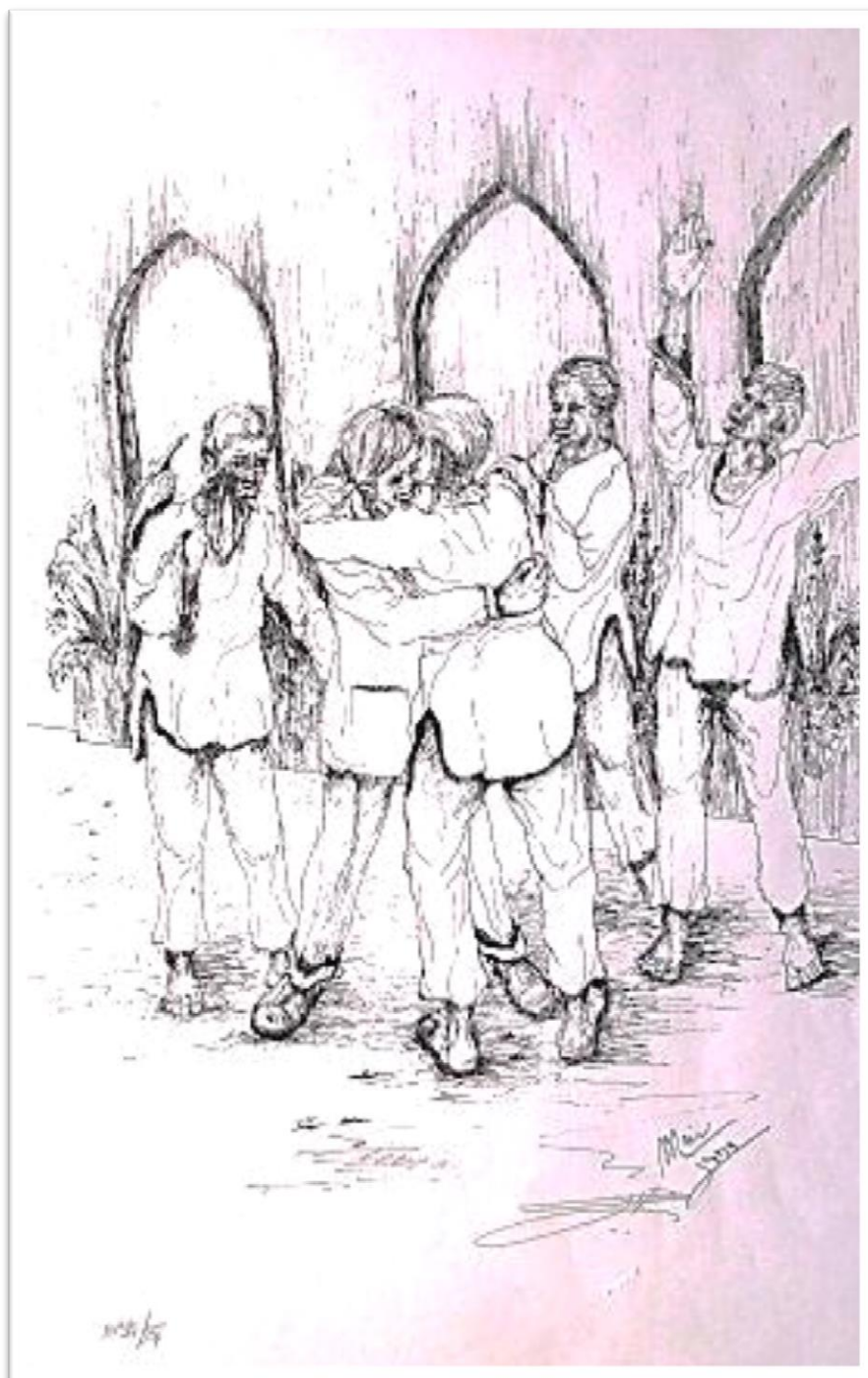
(2) הניסיונות הכושלים להביא לשחרור האסירים

כאשר הגיע זמן ארצה הוא רצה לקיים את התחייבותו לחבריו ולנסות להביא לשחרורם. אנתח תחילה רישום הקשור לשחרורו של זפרן ולאחר מכן אציע את המסקנות העולות ממנו.

146 דסה, עמ' 102–105.

147 שם, עמ' 106.

רישום מס' 25 – הפרידה מזפרן

הרקע

רישום זה מתעד את שחרור האסירים הראשונים מהכלא לאחר שבע שנים. זפרן השתחרר ביום שישי, 21 באוגוסט 1961. ביום זה אפשרו לו להגיע לביתה של אחותו ולסעוד אתה ועם אמו את

סעודת ליל שבת. עוד באותו הלילה הוא התייצב חזרה במתקן כליאה זמני עד להסדרת ניירותיו כעבור יומיים. במתקן היו תנאי מחייה ירודים מאוד והוא שימש תחנת מעבר עד לגירושו ממצרים. כאשר נציגי הצלב האדום סיימו לסדר את מסמכיו, לקחו אותו השכם בבוקר לשדה התעופה. באולם ההמתנה קיבל ארוחה משובחת ולאחריה טס לאמסטרדם. שם לא ידעו על בואו כלל ולכן חזר למטוס והמשיך את טיסתו עד פריז, שם המתין לו יחזקאל בן סירא, שהיה בעברו צנחן, ובתור נכה צה"ל טיפל בזפרן. הוא נתן לו לאכול. זפרן, שהשתחרר רק יומיים קודם לכן מהכלא, גילה חשדנות רבה, ולכן כאשר בן סירא יצא להתקשר, ניצל זפרן את ההזדמנות וברח. בן סירא רץ אחריו ודיבר על ליבו עד שקנה את אמונו. במשך חודשיים שהה זפרן בפריז. שם זכה ליחס חם מאת בן סירא שדאג לכל מחסורו. בין השאר דאג להפגישו עם אביו שהגיע במיוחד מישראל. במהלך שהותו בפריז דיברו אנשי השגרירות על ליבו שלא יגיע ארצה. מכיוון שהתעקש מילאו בסופו של דבר את מבוקשו ודאגו להטיסו ארצה. בעת השחרור הבטיח זפרן לחבריו שיעשה הכול כדי לשחררם. הוא אכן עמד בדיבורו. לאחר שהגיע ארצה נפגש עם דוד בן-גוריון ודיבר על ליבו שיפעל לשחרר את חבריו. דבריו לא הועילו והוא פנה לגורמים נוספים. הוא פנה לקצינים ביחידתו באמ"ן, בין השאר למפקדה באותה עת, אלוף משנה (אל"ם) יעקב חפץ. הוא ניגש שוב ושוב לקצינים השונים ולחץ עליהם להביא לשחרור האסירים. לאחר לחצים רבים ביקשו ממנו הקצינים שירפה מהעניין. הם אמרו לו שהם כבר ידאגו לשחרור האסירים והוא אינו צריך להזכיר להם זאת שוב ושוב. בסופו של דבר התברר לו שהם לא פעלו לשחרורם במהלך השנים עד שהאלוף מאיר עמית, ראש המוסד, תבע את שחרורם בעקבות מלחמת ששת הימים.¹⁴⁸ גם בני המשפחות ניסו במהלך השנים ללחוץ על ממשלת ישראל להביא לשחרורם, אך לשווא.¹⁴⁹

התסכול של זפרן על חוסר הצלחתו להביא לשחרור חבריו היה גדול מאוד. הוא הרגיש שנתקל באטימות מצד מפקדיו ומצד הממשל בארץ. תחושתו הייתה שלמנהיגי המדינה לא אכפת מהאסירים והם שקועים בענייניהם, וכי כוונתם שלא לעורר הדים פוליטיים הקשורים ב'פרשה' היא הסיבה לכך שאינם נענים לבקשותיו. הוא ניסה לעזור לאסירים במה שיכול ולכן שלח לדסה עיתון צרפתי העוסק בציור ובו הנחיות כיצד להתקדם בלימודי הציור. את המנוי על העיתון עשה זפרן עוד בהיותו בצרפת והוא מצא דרך לשלוח אותו למצרים ולהעבירו לכלא כדי שלדסה תהיה אפשרות להתקדם במקצוע הציור. עם הגיעו ארצה, הסביר למפקדיו באמ"ן וביניהם לאלוף משנה (אל"ם) יעקב חפץ כיצד יש לשלוח את הכסף למחייטם של האסירים, כך שיוכלו לקבל אותו ולקנות בו אוכל בקנטינה של הכלא ולהעשיר את תפריטם. התסכול על היחס שזכה לו בעקבות פניותיו רודף אותו עד היום. עדיין יש בו כעס על האחראים לשיבתם בכלא ועל שלא נקטו פעולה

148 זפרן, ראיון.

149 דסה, עמ' 75.

לשחרור המוקדם יותר של חבריו ובייחוד לשחרורה של ניניו, אשר ישבה לבדה במשך ארבע עשרה שנים בכלא הנשים, והקשר עם עמיתה היה מזדמן בלבד.¹⁵⁰

ניתוח אמנותי-פסיכולוגי

מבחינת הפרספקטיבה, הרישום מצויר ממרחק קטן יחסית, ולכן רואים בו היטב את הבעות הפנים ואת שפת הגוף של האסירים, שהן משמעותיות מאוד. זפרן נמצא בגובה העיניים של האסירים. השוויון מופגן בבירור, והוא מעיד על גילוי לב ועל הכוונה להביע בדיוק את שהתרחש במעמד ההוא.¹⁵¹

מבחינת הקומפוזיציה, רואים את כל קבוצת האסירים. זפרן עומד שני משמאל ומתחבק עם אחד מהם. כולם מסתכלים לכיוונו, שעה שהוא ניצב באמצע הרישום, בהיותו הדמות המרכזית. אין ברישום עדות לחפצים שבתא מכיוון שאינם חשובים ולא היו משמעותיים בזמן הפרידה. זפרן הסיר אותם כדי למקד את מלוא תשומת הלב באנשים החיים – קבוצת האסירים בשלמותה, שהיא החשובה והמשמעותית.¹⁵²

מבחינת התנועה, האסיר השמאלי נמצא בתנועה לעבר זפרן וכפי הנראה הוא מחכה לתורו להיפרד ממנו. הוא מרים את ידו וכאילו מבקש לחבקו. זפרן, השני משמאל, נמצא בעיצומו של חיבוק עם אחד מחבריו והוא נוטה בגופו לעברו. מימינו נמצא חבר נוסף שאתו הוא מתחבק, וגם הוא נוטה לכיוונו של זפרן. הם שרויים כפי הנראה בעיצומו של חיבוק חם. גם האסיר השני מימין נמצא בתנועה לעבר זפרן ומחכה לתורו בתהליך הפרידה. האסיר הימני ביותר נע בתנועת תפילה ומרים ידיו. כל התנועה ברישום מתייחסת לזפרן המשתחרר. הכול מכוון לפרידה ראויה ממנו.¹⁵³

גם ברישום זה שפת הגוף היא מרכיב משמעותי. זפרן לבוש ומוכן ליציאה. הוא נועל נעליים ומסורק כראוי. הקמטים באזור פיו מביעים עצב, כפי הנראה בשל הפרידה מחבריו. עיניו דומעות. הוא נוטה לכיוון חברו, מחבק אותו, נשען עליו מעט ואוחז היטב בידו הימנית, מחוות המביעות קרבה ואמון מצד אחד, וקושי להינתק מן הצד האחר. חברו נוטה כלפיו והם אוחזים זה בזה כמתקשים להיפרד. גם האסיר השמאלי נראה עצוב, כפי שמעידים הקמטים בלחיו. האסיר השני מימין נראה כואב ועצוב לפי הקמטים באזור פיו. האסיר הימני מרים את ידיו בתנועת תפילה,

150 זפרן, ראיון.

151 פייפר, עמ' 106–107.

152 יכטהיימר, עמ' 57.

153 פייפר, עמ' 114.

המסמלת את התקווה שגם שאר האסירים יזכו להשתחרר. ידיו מונפות כלפי מעלה בתחינה והוא נושא עיניו לשמים. עיניו מביעות את הבקשה והתפילה לשחרורם המהיר.¹⁵⁴

הרישום מביע בעוצמה הרבה צער וכאב בעת שחרור האסירים הראשונים, שעה שרק שניים השתחררו והאחרים נותרו בכלא. הם לא ידעו אז שימשיכו לשבת שבע שנים נוספות ולא ישתחררו זמן קצר לאחר זפרן ומיוחס. ברישום מובעת התקווה לשחרור שאר האסירים. אין ניכרת שמחת השחרור של זפרן עצמו, והדבר מעיד על גדלות נפשו שלא חשב על עצמו באותם רגעי הפרידה אלא היה שקוע בצער על חבריו הנשארים מאחור.

הרישום מביע בעוצמה את ניסיונותיו הכושלים של זפרן להביא לשחרורם של חבריו שנותרו בכלא לאחר שחרורו, ועולה ממנו אישיותו המיוחדת, שברגעי הפרידה אינו עסוק בשמחה על שחרורו אלא דואג לחבריו. מובע בו הניגוד החריף בין אישיותם של האסירים, הדואגים זה לזה, לממסד בארץ שלא נקט פעולות לשחרורם ואף היה מעוניין בהשכחת הנושא על ידי המשך ישיבתם בכלא.

3) מדיניות ההשתקה כלפי האסירים ששחררו

הפוסט טראומה של האסירים החמירה בגין מדיניות ההשתקה כלפיהם. כפי שהסברתי במבוא חשוב מאוד שמי שחוה טראומה ידבר שוב ושוב על חוויותיו הקשות כדי לעבד אותה ולא לסבול מהשלכותיה.¹⁵⁵ ואולם הממסד בארץ רצה שזפרן וחבריו לא ידברו על חוויותיהם מהמאסר הממושך ועל העינויים שחוו, וכן לא על אבדן חבריהם שקיפחו את חייהם. מגמה זו החלה עם שחרורם של זפרן ומיוחס באוגוסט 1961. הם לא נחקרו על מה שחוו בכלא ולא זכו לשיחות מקצועיות שיעזרו להם לעבד את החוויות.¹⁵⁶ גם שאר האסירים, שהשתחררו בפברואר 1968, לא עברו תהליך של עיבוד הטראומה. יתרה מזאת, לא רצו לשמוע מהם את גרסתם למה שאירע במצרים בקיץ 1954, ולא תיחקרו אותם ברצינות על מה שחוו בכלא המצרי. הם הבינו מהר מאוד שיש קשר של שתיקה סביבם, אשר תחתיו מסתתר ריקבון פוליטי.¹⁵⁷

ניסו להשתיק את האסירים גם באמצעות הרחקתם מהארץ. ניסו לשכנע את זפרן בדרכים שונות שיגור בברזיל.¹⁵⁸ לדברי יוסף מרזוק, במהלך השנים ניסו להרחיק את האסירים האחרים מהארץ

154 יכטהיימר, עמ' 93.

155 איגר ותובל משיח, טראומה, עמ' 1.

156 זפרן, ראיון.

157 דסה, עמ' 98.

158 זפרן, ראיון.

וכיוונו אותם לעבודות בחו"ל, ויש מגמה פוליטית ולא רק צירוף מקרים בכך שכמעט כולם עבדו במהלך השנים בחוץ לארץ, למרות הקשר העמוק שלהם כלפי הארץ והקרבתם למענה.¹⁵⁹

קשר השתיקה התפוגג בהדרגה. בתחילה בחתונתה של ניניו בפברואר 1971, עת ראש הממשלה גולדה מאיר הייתה שושבינה.¹⁶⁰ רק במרץ 1975 הופיע לראשונה סיפורם בתקשורת. בתוכנית בטלוויזיה הופיעו דסה, לוי וניניו, וסיפרו את סיפורם. הם הקפידו שלא להאשים את מדינת ישראל וכמובן לא הביעו חרטה על מעשיהם. עם זאת הם הביעו בשידור תמיהה על האלם שנגזר עליהם ועל התנהלותם של האחראים לפעילותם במצרים במהלך המשפט ומאסרם.¹⁶¹ ארבעתם כתבו בעזרת אביעזר גולן את סיפורם בספר 'מבצע סוזאנה', אשר ראה אור בשנת 1976. במהלך השנים שאחרי כן התפרסמו ספרים נוספים על הנושא והיו עוד תכניות בטלוויזיה שעסקו בכך.¹⁶²

ב. ההשלכות ארוכות הטווח של המאסר

1) מחירים אישיים

האסירים שילמו מחירים אישיים בעקבות מאסרם הממושך וכן חוו חוויות פוסט טראומטיות. רובם שילמו מחיר של זוגיות שנקטעה באיבה ושינתה את מהלך חייהם. אמנם כולם התחתנו בסופו של דבר עם עלייתם ארצה אך לא תמיד לבת הזוג שאתה תכננו לבנות את ביתם מלכתחילה.¹⁶³ מרסל ניניו לא זכתה ללדת ילדים בשל גילה בעת נישואיה.¹⁶⁴

מחירים אישיים נוספים ששילמו האסירים הם אובדן שנים פוריות שבהן יכלו ללמוד ולהתפתח. חלקם רכשו שליטה בשפה הערבית בשנות שהותם בכלא. דסה למד והתפתח בצירוף, אך הם לא יכלו לרכוש השכלה רשמית בשנים אלו. הצעירים שנאסרו בהיותם בראשית שנות העשרים לחייהם והשתחררו בני 34–35 איבדו שנים יקרות מבחינת התפתחותם האישית והמקצועית.¹⁶⁵

159 בשיחה עם ד"ר יוסף מרזוק בטי בניסן תשע"ב (1.4.2012).

160 גולן, עמ' 10.

161 שם, עמ' 11–12.

162 דסה, עמ' 106–107.

163 גולן, עמ' 359.

164 בשיחה עם ד"ר יוסף מרזוק בטי בניסן תשע"ב (1.4.2012).

165 דסה, עמ' 107.

2) תופעות פוסט טראומטיות

חלק מהאסירים חווה תופעות קשות יותר של פוסט טראומה בשנים שלאחר השחרור. בסביבות שנת 1975 סבל זפרן מקשיי תפקוד בעקבות המאסר ולכן אושפז למשך חודשיים בבית החולים רמב"ם. האשפוז הביא להכרה בו כנכה צה"ל. בשל תעוקת לב סמוך לאחר מכן נקבעו לו אחוזי נכות גבוהים יותר (80%). זיכרונות המאסר רודפים אותו לאורך השנים והוא מרבה להיזכר במה שאירע לו במצרים. קושי מיוחד מעוררים הגעגועים אל רעו הקרוב, משה מרזוק.¹⁶⁶

דסה תיאר בפירוט בספרו תופעות אחרות של פוסט טראומה: הוא סובל מהיזכרות לא רצונית בחוויות הטראומטיות. דסה חזר למצרים פעמים רבות כעיתונאי, ובכל פעם התקשה לעשות זאת ונמשך לכך בו בזמן. בפעם הראשונה ששב למצרים הגיע במשלחת עם ראש הממשלה דאז, מנחם בגין, לשיחות השלום עם אָנֶר סאדאת, נשיא מצרים. דסה הבחין בקרבת מקום באחד מאנשי הבולשת המצרית, שהיכה אותו שנים רבות קודם לכן, בעת מעצרו. האיש התעקש, מתוך רצון להתקרב אל דסה, להחזירו למלונו. דסה נבהל והייתה לו תחושה חזקה שהוא עומד להיעצר בשנית. הוא חיפש בעיניו אנשים שיוכלו לספר על מעצרו. הוא רעד בכל גופו ופחד מאוד עד שירד ליד מלונו. בנסיעה אחרת למצרים, אחרי ההתנקשות בנשיא סאדאת, באוקטובר 1981, הוא חש חרדה גדולה. ברחובות היו שוטרים מצרים רבים והוא היה משוכנע שהם נמצאים שם כדי לעוצרו. מרוב פחד הוא התקשה לדבר.¹⁶⁷ האשליה שיוכל להניח את פרק המאסר מאחוריו ולהתחיל בארץ בחיים נטולי דאגות התנפצה אל מול המציאות. הוא נושא בליבו את מוראות המאסר לאורך השנים, והזיכרונות אינם מרפים ממנו.¹⁶⁸

נמצאנו למדים שמספר גורמים חוללו פוסט טראומה אצל האסירים: קבלת הפנים החשאית עם הגיעם ארצה, אשר עוררה אצלם תחושה שלא העריכו את קרבנם כראוי; הניסיונות של זפרן לזרז את שחרור חבריו שלא צלחו בידו והביאו אותו לתחושה של אזלת יד; השתקת האסירים לאחר שהשתחררו, אשר הגבירה את התסמינים הפוסט טראומטיים אצלם, שכן לא יכלו לדבר על חוויותיהם ולעבד אותן. במהלך השנים הם סבלו מההשלכות המאוחרות של המאסר הממושך בזוגיות שיצרו, בחוסר יכולתם להתפתח בלימודים ובעבודה. הם חוו חוויות פוסט טראומטיות.

למרות הקשיים הגדולים שתיארתי בפרק על הטראומה ובפרק זה, קבוצת האסירים היטיבה להתמודד עם הקשיים. התמודדות זו תואר בפרק הבא.

166 זפרן, ראיון.

167 דסה, עמ' 40-42.

168 שם, עמ' 92.

4. הבוקר שאחרי: התמודדות האסירים עם הטראומה

האסירים במצרים התמודדו עם קשיים שונים שחוו במהלך המאסר ולאחריו. כדי לנתח ולהעריך טוב יותר את התמודדותם אברר תחילה את המושג התמודדות, ואשאל מהי התמודדות מוצלחת ומהם משאבי ההתמודדות שיש לאנשים כאשר הם חווים קושי מסוים. רק לאחר מכן אתייחס לאסירים ולהתמודדותם עם הטראומה שחוו.

א. המושג 'התמודדות'

1) הגדרות לשוניות

למושג 'התמודדות' יש מספר פירושים מילוניים. אביא את הפירושים הקשורים למושג בהקשר של התמודדות עם אתגר בחיים. אבניאון מגדיר התמודדות – "עמידה מול בעיות בלי לנסות להשתמט",¹⁶⁹ כלומר הוא רואה בהתמודדות עמידה איתנה ועימות עם הבעיה פנים אל פנים מבלי להתחמק ממנה. אבן-שושן מגדיר התמודדות – "הכוח לעמוד מול המערכה",¹⁷⁰ כלומר זו עמידה פנים אל פנים מול הבעיה ללא התחמקות. שויקה, לעומתם, מגדיר זאת – "הדרך בה מתמודדים עם משהו, מאבק של היחיד כדי להתגבר על קושי, על אתגר וכדומה".¹⁷¹ גם הוא סבור שיש בהתמודדות עימות ומאבק עם הקושי וניסיון לגבור עליו, אך אין להבין מדבריו שדרך של התחמקות מהקושי אינה לגיטימית להתמודדות עמו. ייתכן שאדם מכיר בקושי אך מחליט כאסטרטגיה להתעלם ממנו לזמן מה, ועדיין הוא ייחשב מתמודד לפי הגדרה זו. מתוך דבריו אפשר להבין גם שמבחן ההתמודדות המוצלחת הוא אישי, מכיוון שהוא מגדיר התמודדות כמאבק של היחיד לגבור על הקושי. במילון אוקספורד ההגדרה היא "נקיטת פעולה מתאימה בסיטואציה מסוימת כדי לפתור בעיה, להשלים משימה וכו'".¹⁷² הגדרה זו מנוגדת להגדרתו של שויקה, שהרי אינה מקבלת התמודדות סבילה עם בעיה אלא שואפת להתמודדות שתביא לפתרון הבעיה. לפי הגדרה זו יש חובה לנקוט פעולה כלשהי, צריכה להיות יזמה ופעולה של המתמודד כדי שייחשב כזה. כמו כן הוא מוסיף שמטרת ההתמודדות היא מציאת פתרון לבעיה שעמה

169 אבניאון, עמ' 247.

170 אבן-שושן, עמ' 450.

171 שויקה, עמ' 545.

172 הורנבי, עמ' 217, בתרגום חופשי שלי.

מתמודדים, כלומר המטרה אינה רק לשרוד את התקופה או את הקושי אלא להתעמת אתו בשאיפה להגיע לפתרון.

בהגדרות הללו משתקפות שתי גישות להתמודדות: א. התמודדות היא מהלך פעיל שנועד להשלים עם אתגר בחיי הפרט ואף לנסות לפתור את הקושי במידת האפשר; ב. התמודדות היא מאבק שנועד להשלים עם אתגר, אך היא יכולה להיות גם בדרך סבילה יותר.

2) הגדרות פסיכולוגיות

בפסיכולוגיה המודרנית יש מספר הגדרות ל'התמודדות', והן מרחיבות את ההגדרות הלשוניות ומוסיפות עליהן. ריבר מגדיר התמודדות – "מגוון של דרכים מודעות ורציונליות לטיפול בחרדות החיים"¹⁷³. לדעתו המונח חל על האסטרטגיות המטפלות במקור של החרדה. שלוש תובנות עולות מתוך הגדרתו: א. ההתמודדות היא תמיד עם חרדה, כלומר יש התמודדות כאשר יש פחד גדול, ולכן היא סובייקטיבית ויחסית לתחושתו של המתמודד; ב. ההתמודדות היא מודעת ומטרתה לטפל בחרדה שנגרמה לאדם; ג. יכולות להיות מספר אסטרטגיות לגבור על החרדה. ריבר מסכים שהתמודדות היא פנים אל פנים עם קושי, וסבור שהתחמקות אינה התמודדות. יש פסיכולוגים המתייחסים להתמודדות כהצלחה עם קונפליקט בין פנים לחוץ. כך מגדיר לאזרוס 'התמודדות': "ניסיונות לטפל בתביעות סביבתיות ופנימיות ובקונפליקטים שביניהן"¹⁷⁴, כלומר הוא סבור שכאשר אדם מגיע לקונפליקט בין דרישות הסביבה לבין רצונותיו האישיים יש לפניו התמודדות. הוא אינו מגדיר מהי התמודדות מוצלחת ומהם המשאבים הקיימים כדי לצלוח אותה בהצלחה. בדומה לו מגדיר קלינגמן ש"התמודדות היא ניסיון להסתגל למצב חדש שנוצר כדי להגיע מחדש לשיווי משקל פסיכולוגי וחברתי". הוא מוסיף שכדי להתמודד עם אתגר או קושי בדרך כלל יש צורך גם בעזרה מבחוץ.¹⁷⁵ גם הוא אינו מגדיר מהי התמודדות מוצלחת ואילו משאבים עומדים לאדם כדי להתמודד בהצלחה עם אתגר. האן מגדיר תחילה את ההתמודדות כמותם, אך מוסיף שהפרט המתמודד עושה מאמץ שבו הוא מגייס מתוך עצמו ומן החוץ משאבים וכוחות שיאפשרו לו להגיע לעמק השווה עם בעיותיו. גם בהגדרה זו ניכרת העמידה פנים אל פנים מול הקושי, ויש

173 ריבר, עמ' 229.

174 להד, עמ' 1.

175 קלינגמן, עמ' 10.

בה תוספת שלפרט עומדים משאבי התמודדות פנימיים וחיצוניים המסייעים לו להתמודד. הוא מוסיף גם מדד להצלחת ההתמודדות – התחושה האישית של האדם שהגיע לעמק השווה עם בעיותיו והוא חי איתן בשלווה.¹⁷⁶ רביב וכצנלסון מציעים הגדרה הכוללת בתוכה את ההגדרות שהבאתי קודם לכן ומוסיפים עליהן. לדעתם, "התמודדות היא הניסיון להסתגל למצב החדש שנוצר כדי לשמור על או לחזור אל שיווי משקל פסיכולוגי וחברתי המתאים למצב החדש שנוצר". לדעתם ההתמודדות נוצרת תוך כדי מאבק עם אתגר שעמו הפרט מתמודד. היא נעשית תוך כדי גיוס משאבים פנימיים וחיצוניים. התהליך הינו ארוך. כדי להתמודד בהצלחה יש צורך בהערכה מחודשת של המצב ובהתאמת האסטרטגיות ומשאבי ההתמודדות למצב החדש שנוצר. הדבר נעשה תוך גיוס מערכות תמיכה שונות כמו משפחה והחברה הקרובה, ופנייה לעזרה מקצועית בעת הצורך.¹⁷⁷ מתוך דבריהם מסתמנים חמישה מרכיבים של התמודדות: א. הגעה לעמק השווה של האדם עם עצמו ותחושת רוגע בעקבות כך; ב. מאבק פנים אל פנים עם הקושי; ג. יש משאבים פנימיים וחיצוניים כדי להתמודד בהצלחה עם הקושי וחשוב לגייס אותם; ד. מדובר בתהליך מתמשך; ה. אחד המשאבים הוא עזרה מקצועית.

ההגדרות הלשוניות ציינו שהתמודדות היא מאבק עם קושי בדרך פעילה או סבילה יותר, אך מבלי להתחמק מהבעיה, מתוך כוונה לפתור אותה. ההגדרות הפסיכולוגיות הרחיבו את היריעה והוסיפו שמטרת ההתמודדות היא להגיע לרגיעה נפשית ולא דווקא לפתרון הבעיה, במקרים שבהם אינה פתירה. לאדם יש משאבי התמודדות כדי להתמודד עם קושי מתמשך וביכולתו לפנות לעזרה מקצועית בעת הצורך.

(3) אמות מידה להערכת התמודדות

כדי להגדיר התמודדות מוצלחת או כושלת יש לבדוק בעיקר את תחושתו הפנימית של האדם.¹⁷⁸ אם אדם מרגיש שהוא מצליח לגייס כוחות מתוכו ומהסביבה, מצליח להכיל את הקושי גם אם לא פתר אותו, שהרי לא כל קושי הוא פתיר, והוא מסוגל להמשיך בחייו, אזי התמודדותו נחשבת מוצלחת. היכולת להתגבר על האירוע הטראומטי מותנית ביכולת ההשכחה של האדם וביכולתו

176 להד, עמ' 1.

177 רביב וכצנלסון, עמ' 20.

178 קלינגמן, עמ' 16.

להתחדש מול שאר משימות חייו.¹⁷⁹ אם הפרט צלח את האתגר והגיע לשלמות פנימית, ההתמודדות תרמה לחיזוק ההערכה העצמית שלו ומעצימה אותו.¹⁸⁰ אילון ולהד מוסיפים שהתמודדות מוצלחת משנה את נקודת המבט מלחץ לאתגר ומעוררת בו תקווה, וכך מצמיחה אותו.¹⁸¹ קובסה מוסיפה שבמצב מצוקה, תחושת התכלית יכולה לגרום לפרט לפרש את הקושי כאתגר ולא כאיום.¹⁸² ראוי לסייג הגדרה זו ולומר, שאדם שחווה טראומה ייאלץ במהלך חייו להתמודד שוב ושוב עם השלכותיה, ואין פירוש הדבר שאינו מתמודד עמה בהצלחה. הטראומה היא עדיין חלק ממאגר זיכרונותיו ותציף אותו מדי פעם מחדש, והוא יצטרך לחזור ולהגיע לאיזון פנימי בתוכו.¹⁸³ מתברר אפוא כי התמודדות אינה בהכרח מציאת פתרון לקושי והעלמתו, אלא מצב שבו הפרט השלים עם הקושי, ונקודת המבט שלו עליו השתנתה מחוויה שלילית לחוויה של צמיחה.

לעומת זאת, אם התחושה היא שהאתגר או הבעיה הפכו למשבר המפריע למהלך החיים ועוצר אותם, והאדם אינו מצליח לחזור לנהל את חייו כמו לפני המשבר; אם הוא מפתח תסמינים המפריעים לו בשגרה כמו הפרעות שינה, שינויים בדפוסי ההתנהגות הרגילים שלו; אם הוא נמנע ממצבים המזכירים לו את הטראומה שחווה; אם הוא פונה לפתרונות שליליים שירחיקו אותו מהקושי כמו סמים, אלכוהול, ניסיונות התאבדות וכדומה, התמודדותו לא צלחה וחשוב שיפנה לקבל עזרה מקצועית סמוך ככל האפשר להופעת המשבר כדי שיחזור לשגרת חייו.¹⁸⁴ מרבית האנשים שחוו טראומה מתמודדים עמה בהצלחה והם משפרים בזיכרונם את הטראומה שחוו ואת התמודדותם עמה, וכך הם חיים עם הזיכרונות בשלווה רבה יותר.¹⁸⁵

בהתמודדות מוצלחת הפרט מגיע לרגיעה נפשית ולהשלמה ואף לצמיחה מתוך האתגר והקושי. התמודדות לא מוצלחת מערערת את שלווה נפשו לאורך זמן ומונעת ממנו להמשיך בשגרת חייו.

179 בשיחה עם פרופ' ירון שור בכ"ט באייר תשע"ב (21.5.2012).

180 רביב וכצנלסון, עמ' 20.

181 אילון ולהד, עמ' 8.

182 ארהד ואל דור, עמ' 13–14.

183 גרנות, עמ' 148; ליבליך, עמ' 324–340, בהתייחסה למאסר ושבי ממושך, שאי אפשר להתגבר עליו לחלוטין אלא יש להתמודד עמו לאורך החיים.

184 בשיחה בא' באייר תשע"ב (23.4.2012) ציינה ד"ר חווה אנקור, שכאשר אדם מפתח דפוס של הימנעות, הדפוס הזה מנהל אותו, והימנעות אחת גוררת בעקבותיה הימנעות נוספות.

185 בשיחה עם פרופ' ירון שור בכ"ט באייר תשע"ב (21.5.2012); ראה גם ארהרד, עמ' 14, הטוענת שמרבית האנשים תופסים את הקושי כאתגר.

הגדרתו האישית את המצב היא היקלעות למשבר ללא יכולת להיחלץ ממנו. אבדוק עתה מהם משאבי ההתמודדות העומדים לרשות היחיד והקבוצה.

(4) משאבי התמודדות

לכל אדם יש משאבי התמודדות מגוונים העומדים לרשותו כשהוא נתקל בקושי. אסקור בקצרה את התפתחות הפסיכולוגיה ואביא שלוש גישות עיקריות: א. הגישה הפסיכואנליטית שהמציא פרויד והמשיכו בה תלמידיו שפיתחו את הגישות החברתית, האנליטית והקוגניטיבית. ב. הגישה הלוגותראפית שפיתח ויקטור פראנקל. ג. מודל החוסן הרב ממדי שפיתח פרופ' מולי להד.

(א) הגישה הפסיכואנליטית

אתחיל בסקירתי מהפסיכולוגים הראשונים שהתייחסו לשאלות אלו. זיגמונד פרויד (1856–1939), אבי הפסיכואנליזה, המציא את הגישה הרגשית (Affect). הוא שם את הדגש על העולם הרגשי, הפנימי – התת מודע, הטרום מודע, והחיצוני – המודע גם יחד. האינטראקציה של האדם עם העולם הינה דרך עולמו הרגשי. בהתייחסו להתמודדות טען פרויד שכאשר אדם נתקל בקושי בחייו שעליו להתמודד עמו, חוויותיו הרגשיות המוקדמות, הקונפליקטים הפנימיים שלו והקיבעונות שלו יכריעו כיצד יתמודד. כלומר, האינטליגנציה התוך אישית של האדם קובעת את התמודדותו עם אתגרים בחייו. לעיתים קרובות ההתמודדות תגיח מתוך התת מודע.

תלמידיו של פרויד, אלפרד אדלר (1870–1937) ואריק אריקסון (1902–1994), המשיכו לפתח את הגישה הפסיכואנליטית אך הדגישו בדבריהם את תפקיד החברה ויצרו את התיאוריה הפסיכו-חברתית (Social). לדעתם, כדי לגבור על קושי בחיים, האדם משתמש בקשרים הבין אישיים שלו והוא נעזר בסביבתו. אדם שיכולת זו מפותחת אצלו יתמודד טוב יותר מעמיתו, שהאינטליגנציה הבין אישית שלו אינה מפותחת דיה. קרל גוסטב יונג (1875–1961), גם הוא מתלמידי פרויד, המשיך בתחילת דרכו בגישה של מורו. בהמשך פיתח תיאוריה משלו, התיאוריה האנליטית, וגם

היא משתייכת לזרם הפסיכואנליטי. גישתו מבוססת על השימוש בדמיון וביצירתיות (Imagination). הוא הדגיש שההתמודדות היא דרך יצירתיות והפעלת הדמיון.¹⁸⁶

ג'ורג' קלי (1905–1966) פיתח את הגישה הקוגניטיבית. גם גישתו עוסקת בנפש, אך הוא טען שהאדם מארגן את חווייתו בעזרת פרשנותו לחווייתו. לכל אירוע שהאדם שותף הוא נותן משמעות ופרשנות משלו. לכן כאשר אדם נתקל באתגר בחייו הוא יפרש אותו בעזרת שכלו וכך יוכל להתמודד עמו.¹⁸⁷

ב) הגישה הלוגותראפית

הגישה השנייה היא הגישה הלוגותראפית שהמציא ויקטור פראנקל. פראנקל (1905–1997), ששרד את השואה וניצל ממחנות הריכוז, היה פסיכיאטר. לאחר השואה הוא פיתח גישה פסיכולוגית משלו המבוססת על ידיעותיו בפסיכולוגיה ועל התבוננות וניתוח של עצמו ושל האנשים שהיו בסביבתו במחנה הריכוז. הוא טען שהכוח המניע את האדם הוא השאיפה למצוא משמעות ופשר לחייו.¹⁸⁸ הגישה הלוגותראפית טוענת שכדי שאדם יצליח להתמודד בהצלחה עם קשיים בחייו עליו למצוא את ייעודו בחיים. הוא צריך לקחת אחריות לחייו ולקבוע בעצמו מה פשרם. אפשר למצוא את הפשר באחת משלוש דרכים: א. על ידי עשיית מעשה בעל ערך; ב. על ידי התנסות בחוויה; ג. באמצעות סבל שהאדם חווה. אם האדם מוצא פשר לסבלו הוא יכול להתמודד אתו היטב. לדוגמה, אדם המקריב משהו משלו וכך סובל בעבור חברו מצא פשר ומטרה לסבל.¹⁸⁹ המטפלים הנוקטים את גישתו של פראנקל מתייחסים לעתידו של האדם וגורמים לו לשאוף כלפי מעלה, לעומת הפסיכואנליזה, הבודקת והמחפשת שורשים בעברו של האדם, ולכן לפי פראנקל דוחפת את האדם מאחור. זו ביקורתו על הפסיכואנליזה של פרויד, העוסקת ברבדיה הנמוכים של

186 זיו, עמ' 314.

187 זיו, עמ' 318; ארהרד, עמ' 15, המביאה את גישתו של רוזנבאום לגבי תושייה נרכשת, ובה יש שימוש במרכיב הקוגניטיבי שבאדם כדי להתמודד עם קושי.

188 פראנקל, עמ' 119.

189 שם, עמ' 137.

הנפש ולא במקומות שאליהם היא יכולה להתעלות.¹⁹⁰ המוטו שלו היה מדברי ניטשה: "מי שיש לו 'למה' שלמענו יחיה, יוכל לשאת כמעט את כל ה'אידי'".¹⁹¹

ג) מודל החוסן הרב ממדי (BASIC PH)

הגישה השלישית שאציג פותחה במדינת ישראל בידי פרופ' מולי להד משנת 1981, שבה הקים את מרכז 'משאבים' בקרית שמונה. הוא פיתח את גישתו בשל התקפות הקטיושות החוזרות ונשנות מכיוון לבנון על יישובי הצפון. מטרת הקמת המרכז הייתה לתמוך ביישובי הצפון שהיו תחת טראומה מתמשכת. לאחר מכן התפתח המרכז והתחיל לתת שירותי ייעוץ בארץ ובחו"ל לאוכלוסיות המתמודדות עם מצבי חירום.¹⁹² המודל שפיתח להד מתבסס על התיאוריות הפסיכולוגיות שקדמו לו והוא הרחיב אותן והוסיף עליהן. מודל החוסן הרב ממדי יוצא מנקודת הנחה שלמרות הקשיים, הפרט או הקבוצה יכולים לגבור עליהם ולשנות את נקודת המבט עליהם. מטרת השינוי היא להביא את הפרט להתבונן בקושי כאתגר ולצמוח ממנו. השינוי יבוא על ידי עבודה נכונה על נקודת מבט חיובית. הפרט לא ירגיש חוסר אונים וחוסר שליטה במצב אלא תקווה והצלחה.¹⁹³ כמו כן, יש לפתח את משאבי ההתמודדות של הפרט בלי קשר לאתגר בחיים, והם יעמדו לרשותו בעת התמודדות.¹⁹⁴

המודל מבוסס על שישה מרכיבים של משאבי התמודדות, הקיימים אצל כל אדם, ומסייעים לו להיחלץ ממצב הדחק שאליו נקלע. לכל אדם יש בפוטנציאל את כל ששת המרכיבים הללו. לפעמים הוא משתמש במרכיב שלא עוזר לו להתמודד והוא מרגיש שאינו מתמודד בהצלחה. לכן מרכז 'משאבים' מציע עזרה בפיתוח משאבי ההתמודדות של היחיד ושל הקבוצה כדי להגיע להתמודדות מוצלחת יותר.¹⁹⁵ ששת המרכיבים של מודל החוסן הרב ממדי נקראים לפי ראשי

190 שם, עמ' 121.

191 שם, עמ' 126.

192 ניב, עמ' 1; לייקין ולהד, התמודדות עם הטבח בנהריים, עמ' 1-4; ניב, התמודדות עם אסונות בחו"ל, עמ' 3-6; קלמנזון, התמודדות עם הגירוש מגוש קטיף, עמ' 58-66.

193 אילון ולהד, עמ' 8.

194 סימן טוב ורחן גל, עמ' 10.

195 אילון ולהד, עמ' 8-9.

B – Belief, משאב האמונה. מסתמך על מערכת האמונות של האדם. הוא כולל אמונות, ערכים, חיפוש משמעות ופילוסופיית חיים, תפילה ודיבור עם כוח עליון. משאב זה נבנה מתוך מסורת, חינוך, השפעת ההורים, השפעת הקהילה, דת וערכים. הוא עוזר בייחוד בעקבות אירוע המדגיש את חשיבות החיים ומשמעותם, מעניק משמעות לסבל ועשוי להקל עליו ולמזער אותו.

A – Affect, המשאב הרגשי. סגנון ההתמודדות הרגשי הכולל שימוש בביטויי כעס, אהבה, חמלה, בכי, צחוק ונטייה לחפש ולהעניק תמיכה רגשית גם לסביבה.

S – Social, חברתיות. סגנון התמודדות בעזרת התמיכה מהסביבה, הכולל את ההשתייכות לקבוצה, קבלת משימות חברתיות, עבודה משותפת, עזרה לאחרים, משחקי חברה, שיתוף המשפחה או החברה בחוויות. מחקרים רבים הראו כי משאב זה הוא מרכיב מרכזי בהתמודדותם של ילדים ומבוגרים במצבי לחץ ובעת אסון.

I – Imagination, דמיון ויצירתיות. ההתמודדות היא דרך היצירתיות, הדמיון וההומור. הוא כולל נטייה לחלום בהקיץ ולדמיין, מציאת פתרונות לא שגרתיים שבהם נעזרים באלתור, שימוש במשחקי דרמה. יש בו שימוש גם באמנות לסוגיה כמו כתיבה, פיסול, תנועה, מוזיקה, ציור, חשיבה רב כיוונית, הומור ואף הומור שחור והסחת הדעת. ערוץ זה עשיר ושפתו בין-לאומית, אך לפעמים הוא מעצים את תחושת הקטסטרופה בעת חרום.

C – Cognition, קוגניציה, חשיבה. התמודדות באמצעות איסוף מידע, פתרון בעיות, השוואת נתונים, החלטה על סדרי עדיפויות, ניווט מחשבות עצמי, דיבור פנימי, החלטות על החיים תוך כדי הטראומה וכן היצמדות ושמירה ככל האפשר על השגרה. גם ההדחקה, כאשר היא באה מתוך רצון לשמר את השגרה מבלי לעסוק בשלב זה בקשיים, שייכת למשאב זה. בדרך התמודדות זו יש ארגון קוגניטיבי של המציאות, תפיסת מציאות תקינה והתנהגות יעילה.

PH – Physiology, משאב פיזי. המשאב הגופני. ההתמודדות היא דרך תגובות תחושתיות של פעילות פיזית, וכוללת משחקי ספורט, ריצה, הליכה, הרפיה, מדיטציה, אכילה, שינה ושימוש

196 בנוסח העברי גש"ר מאח"ד: ג – גוף, ש – שכל, ר – רגש, מא – מערכת אמונות, ח – חברה, ד – דמיון.

לפי להד, אין דרך התמודדות אחת המתאימה לכל מצב ולכל אדם. יש לנסות לפתח אסטרטגיות של התמודדות בשלושת השלבים שיש לרוב במשבר: א. לפני המשבר – כאשר הוא צפוי מראש; ב. בעת המשבר; ג. לאחריו.¹⁹⁸ פיתוח משאבי ההתמודדות יכול להיות באמצעות הכנה מטרימה למצב לחץ כאשר הוא צפוי להגיע, למשל לפני מלחמה. אפשר להגביר את היכולת להתמודד בעת התרחשות אירוע טראומטי ולפתח את החוסן הקהילתי והארגוני לאורך זמן. בישראל התאימו תכניות אלו לבעלי מקצוע המסייעים במצבי מלחמה ובאסונות המוניים ובהם מד"א, זק"א, המשטרה, אנשי מקצועות טיפוליים וכדומה.¹⁹⁹

המודל שמציע להד שונה מקודמיו בארבעה היבטים: א. הוא כולל את המשאבים שעליהם הצביעו קודמיו, מרחיב אותם ומוסיף עליהם משאבים נוספים; ב. הוא מחזק את החוסן הקהילתי והאישי לפני הופעת אתגר, וכך יוכל כל אדם להשתמש בכלים שרכש בעת הצורך;²⁰⁰ ג. לפי מודל זה אפשר להיחלץ מכל קושי בעזרת משאבים פנימיים וחיצוניים. יש בו אמונה ביכולתו של האדם להתחזק ולשנות את נקודת המבט ולהתמודד כראוי; ד. המודל מניח שהאתגרים הם חלק מהחיים ואפשר לצמוח מהם.

יש אפוא הגדרות שונות למושג התמודדות, חלקן מצומצמות וחלקן רחבות. אפשר להגיע למסקנות אם התמודדות צלחה או לא ולפיהן להפנות אדם שלא התמודד בצורה מספקת לקבלת סיוע. לרשות היחיד והקבוצה יש משאבי התמודדות שיעמדו להם בעת התמודדותם עם קושי.

כעת אבחנו את התמודדותם של האסירים עם הטראומה שחוו במצרים לאור האמור עד כה.

ב. ניתוח התמודדות האסירים עם הטראומה לפי מודל החוסן הרב ממדי

האסירים התמודדו באופנים מגוונים עם הקשיים שחוו במהלך מאסרם הממושך ולאחריו. אמין את אופני התמודדותם על פי המודל שמציע להד במודל החוסן הרב ממדי.

197 ניב, עמ' 2.

198 קלמנזון, עמ' 58.

199 ניב, עמ' 2.

200 ניב, להד ופרחי, עמ' 579–581.

בחרתי במודל של להד בשל ארבע סיבות: א. המודל מכיל את הדגמים שקדמו לו ומוסיף עליהם; ב. המודל מתייחס בעיקר להתמודדות בעקבות טראומה ובפרט לטראומה על רקע בטחוני. מכיוון שהאסירים במצרים חוו טראומה כזו נראה לי מתאים להשתמש במודל זה; ג. המודל פותח בישראל ומתאים לחוויות שנחו בארץ. מאחר ואני מתייחסת לטראומה הקשורה לארץ נראה לי שהוא יכול להתאים לניתוחה יותר מדגמים אחרים; ד. האסירים במצרים השתמשו בכל משאבי ההתמודדות שמציע להד, ולכן מתאים בעיניי להשתמש במודל שלו.

כדי לנתח את משאבי ההתמודדות שעמדו בפני האסירים ואת אופן השימוש בהם אני מתבססת על רישומי זפרן, על ראיון עמו, וכן על ספרים תיעודיים העוסקים באסירים. הרישומים מספקים תובנות רבות, וחלקם מתאים לשתי קטגוריות. אנתח אותם בקטגוריה אחת וממנה אגזור גם לאחרות.

(1) משאב האמונה

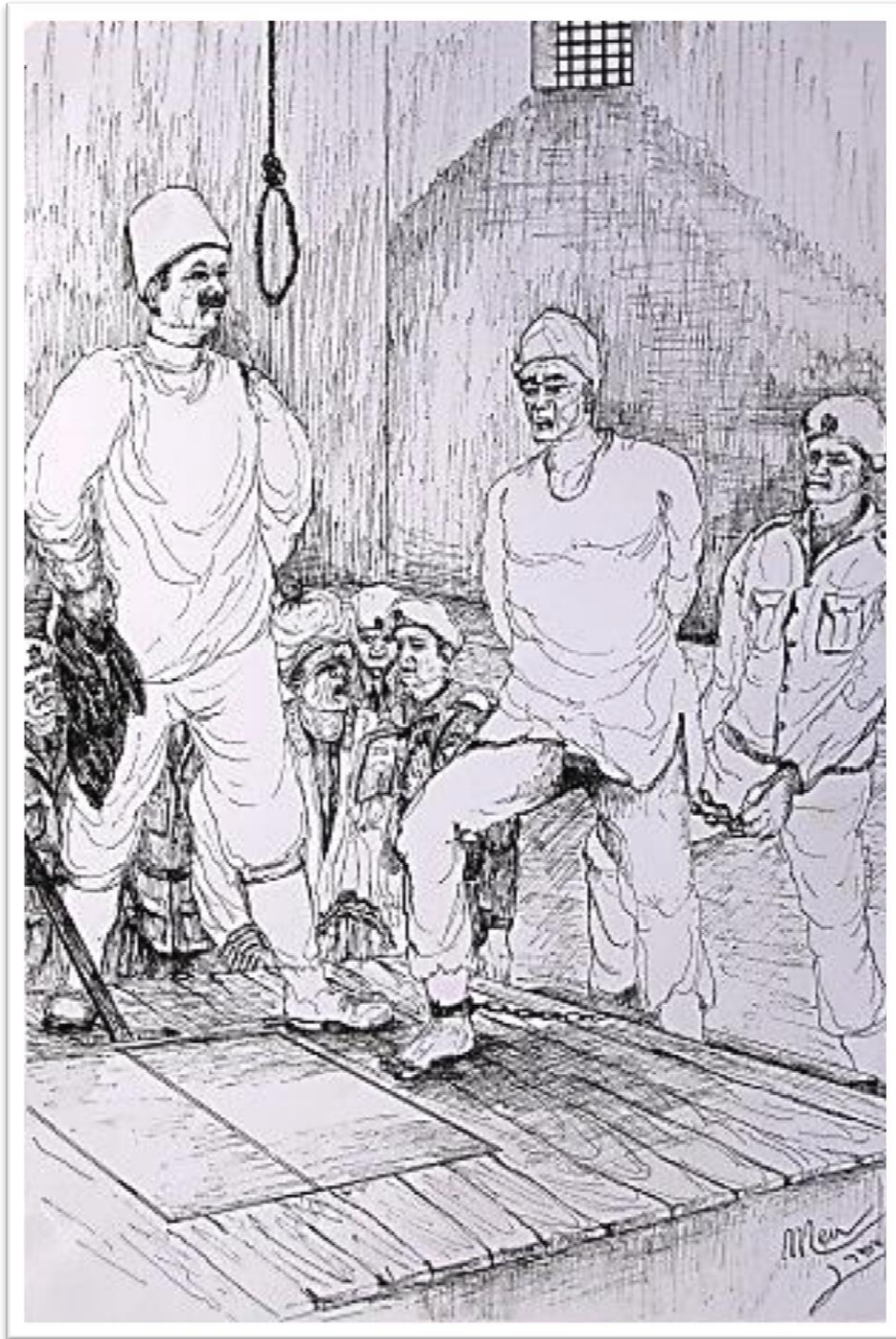
המשאב המרכזי שבו השתמשו האסירים במצרים היה האמונה. הם האמינו בצדקת דרכם וברעיון הציוני, ומתוך כך האמינו שיש פשר לסבלם והם אינם מתענים לריק. הם היו מוכנים למסור את נפשם למען מדינת ישראל, וכן היו מוכנים להסתכן איש למען רעהו.²⁰¹

משאב זה בא כמובן לידי ביטוי ברישומיו של זפרן. אנתח בהקשר זה את רישומו העוסק בעלייה לגרדום של אחד משני חבריו, משה מרזוק או שמואל עזר. האסירים לא ראו את העלייה לגרדום אך שמעו עליה. מתוך המידע שקיבלו צייר זפרן רישום זה.

אתחיל ברקע לרישום ולאחריו אנתח אותו ניתוח אמנותי ואבחן מהן התובנות הפסיכולוגיות העולות ממנו.

201 גולן, עמ' 99, 175; וכן בשיחה עם ד"ר יוסף מרזוק בטי' בניסן תשע"ב (1.4.2012).

רישום מס' 10 – העלייה לגרדום

הרקע

האסירים פעלו למען מדינת ישראל מתוך מניעים אידיאולוגיים של ציונות. הם היו חברים בתנועות הנוער הציוניות במצרים ובהן 'מכבי החלוץ', 'החלוץ הצעיר', ומהן התגייסו למחתרת.²⁰²

202 אילן, קדושי קהיר, עמ' 26.

לכן גם בעת מעצרים, משפטם ובעת שהותם בכלא המשיכו להאמין שהם יכולים וצריכים להמשיך ולתמוך במדינה ככל יכולתם. במהלך החקירות הם היו בטוחים שאם יכחישו כל קשר למדינת ישראל, יגנו בכך על האינטרסים של המדינה ולא יסבכו את קשריה עם מצרים. לכן, על אף העינויים הקשים שעברו, הם הכחישו את זיקתם למדינת ישראל וטענו שפעלו למען האינטרסים של מצרים כדי לשחררה מעול הבריטים.²⁰³ במהלך המשפט הודו האסירים בהשתייכותם למחתרת ציונית, כאשר כבר היה ברור שזו האמת.²⁰⁴ במהלך חקירתו של מרזוק במשפט הוא הודה בעובדות שיוחסו לו אך כפר באשמה. הוא לקח על עצמו את האחריות להפעלת המחתרת במצרים, אף שהיה מנותק ממנה במשך תקופה ארוכה, וכך הקריב את חייו בהגנה על חבריו למחתרת. הוא נשא בעונש המוות במקומם.²⁰⁵

ב-31 בינואר 1955 עלו לגרדום משה מרזוק ושמואל עזר.²⁰⁶ זפרן סיפר לי שהתליין תשמאוי הגיע אל שאר האסירים מספר ימים לאחר תלייתם, וסיפר שהוציא להורג את חבריהם. הוא ביקש את סליחת האסירים האחרים ואמר שלא הייתה לו ברירה מכיוון שזה תפקידו והוא היה חייב לבצעו. זפרן פרץ בבכי ממושך מכיוון שהיה חברו הקרוב של מרזוק והיה קשור אליו עוד מנעוריו. בהינתן גזר דין המוות טיפח בליבו תקווה שהאסירים לא ייתלו, אך זו נגוזה מששמע על מותם. חבריו ניסו לעודדו. הם לא התקשו כל כך לקבל את הבשורה על מותו של מרזוק מכיוון שלא הרגישו קרובים אליו כמו זפרן.²⁰⁷ דסה, שהיה מקורב מאוד לעזר, התקשה לעכל את מותו ותמונת העלייה לגרדום שהצטיירה בדמיונו ליוותה אותו לאורך שנים.²⁰⁸

דסה תיאר בספרו את עלייתם לגרדום של מרזוק ועזר. הוא וחבריו ראו אסירים מצרים מתלחשים בקרבם וכאשר לחצו עליהם סיפרו על מותם של מרזוק ועזר. הצעירים היו המומים מהבשורה, מכיוון שחשבו שהמצרים ימתיקו את גזר דין המוות. גם דסה תיאר את פגישת האסירים עם התליין, ובה שיתף אותם ברגעיו האחרונים של מרזוק. התליין אמר שהרבה שנים עסק בעבודה זו. בדרך כלל האסירים התמוטטו בהגיע רגע המוות. לכן קשרו את ידי הנידון למוות מאחורי גבו ושמו שק שחור על ראשו. הסוהרים תמכו באסיר מימינו ומשמאלו. מרזוק לא הסכים

203 דסה, עמ' 46; גולן, עמ' 92.

204 בשיחה עם די"ר יוסף מרזוק בכ"ג באייר תשע"ב (15.5.2012)

205 בשיחה עם די"ר יוסף מרזוק בכ"ה בניסן תשע"ב (17.4.2012).

206 אילן, קדושי קהיר, עמ' 26.

207 זפרן, ראיון.

208 דסה, עמ' 51-52.

שישימו שק על ראשו והתעקש ללכת בכוחות עצמו. עינת מוסיפה שהוא פסע זקוף אל מותו והותיר בליבותיהם של הנוכחים בעת ההוצאה להורג תחושה שהיה גיבור באופן מיוחד.²⁰⁹

ניתוח אמנותי-פסיכולוגי

מבחינת הפרספקטיבה, התמונה מצוירת מגובה העיניים של העומד מולה ונותנת תחושה של גילוי לב. זפרן ניסה להעביר את תחושת האירוע לפרטיו אף שהוא עצמו לא נכח בו. שלוש הדמויות שבקדמת הציור מתוארות לפרטיהן, ולכן ברור שהן במוקד תשומת הלב של הצופה. הדמויות שמאחורי הגרדום מתוארות בצורה כללית יותר. ריחוקן מלמד שהן חשובות פחות להתרחשות, אך משמשות רקע לה.²¹⁰

מבחינת הקומפוזיציה, עימוד הדמויות על הדף מעיד שבמוקד תשומת הלב ניצבות שלוש הדמויות שבקדמת הציור. עולה הגרדום באמצע מימין הוא הדמות החשובה ביותר וסביבה נע הרישום. כל הדמויות האחרות מתבוננות בו. מימינו הסוהר שהביא אותו לתא הגרדום, המחזיק בשלשלת שלו. משמאלו התליין, וגם הוא מתבונן ומחכה שיגיע לחבל התלייה. מאחור מופיעות שאר הדמויות. הרב עטוף בטלית ובידו ספר תהלים, ממנו הוא קורא. ליד הרב ניצבים עוד סוהרים המוסיפים ממד מאיים. הם צופים במחזה בלבד ולא נוטלים חלק פעיל בהוצאה להורג.²¹¹

יש ברישום אביזרים נוספים: הבמה המוגבהת של הגרדום ואליה עולים במדרגות מימין. מכיוון שהרישום מתרחש סביב העלייה לגרדום מובן שהיא ממוקמת באמצע. מעליה משתלשל חבל התלייה ואליו פוסע הנידון למוות. חלק מהרצפה נפתח מתחתיו. מטרת התפאורה ליצור אווירה של הוצאה להורג הממשמשת ובאה.

מבחינת התנועה, שני אנשים נעים ברישום. הנידון למוות פוסע בכוחות עצמו אל עבר הגרדום. הוא הולך בעצמו ואין גוררים אותו. הוא נמצא באמצע העלייה במדרגות. הדמות השנייה הפוסעת היא הסוהר העולה יחד אתו מצד ימין. שאר הדמויות עומדות וממתינות במקומן. הרב העומד מרחוק אינו נע אך נמצא באמצע תפילה, כפי שמלמדים הספר והפה הפתוחים. נראה שהוא מנסה

209 עינת, עמ' 10–11.

210 פייפר, עמ' 104.

211 יכטהיימר, עמ' 57.

לסיים את תפילתו בזמן שהנידון למוות מתקדם לעבר מותו.²¹²

אנתח את שפת הגוף של הדמויות לפי סדרן. הנידון למוות פוסע בכוחות עצמו. כתפיו מורמות וניכר שהוא הולך בגאווה אל מותו. הוא אינו שפוף ואין צורך לשאתו לגרדום. רגליו יחפות כמקובל בקרב האסירים והוא קשור בשלשלות בידיו וברגליו. אף שהשלשלות והרגליים היחפות נועדו להשפיל את האסירים, ניכר שאינו מושפל; להפך, הוא פוסע בגאווה. הקמטים שבאזור הפה מביעים את צערו על גורלו ואולי גם על גורל חבריו. הקמטים באזור העיניים מביעים את ריכוזו ואת נחישותו. הסוהר שבצד ימין מביע גם הוא בטחון עצמי. הוא פוסע לבוש מדים ונעול נעליים, וכך מביע את עליונותו על האסירים כחלק מסגל הכלא. בהבעת פניו יש אדישות והוא נראה מבצע את משימתו ותו לא. התליין העומד בצד שמאל עומד בפיסוק ונראה גם הוא בטוח בעצמו ובמשימתו. הוא לבוש מדים ונעול נעליים. בידו הימנית הוא מחזיק שק, ששמו בדרך כלל על ראש הנידון למוות כדי למנוע התנגדות. במקרה של מרזוק ועזר הם סרבו ללבוש את השק. לפי קמטי הפה נראה שהוא עצוב. הקמטים בין העיניים רומזים שהוא מרוכז במשימתו. גם הפניית הפנים לעבר הנידון למוות מביעה את התרכזותו במשימתו. דמויות המשנה שמאחור מתוארות פחות בפירוט. הרב קמוט פנים ונראה עצוב מאוד. שאר הסוהרים נראים אדישים למחזה.²¹³

מתוך הניתוח האמנותי ברור שעולה הגרדום הוא הדמות המרכזית. הוא הולך אל מותו מתוך גאווה ולא משפיל מבט. אין צורך לקחת אותו, והוא מביע נחישות. אין גם צורך להשתמש במהלך תלייתו בשק. כל הדמויות האחרות פונות אליו ומתייחסות אליו. ניכר שהן משתתפות בצערו של הנידון למוות אך יש גם קבלת הדין ונחישות לבצע את משימת הוצאתו להורג. אין ברישום פחד מפני המוות אף שהנידון למוות קרוב מאוד למותו. כל אלה ממחישים את נחישותו.

רישום זה ממחיש את משאב האמונות שהיה מרכזי אצל עולי הגרדום ואצל שאר האסירים. הם האמינו בצדקת דרכם ובכך שעשו את המעשה הנכון, והיו גאים להיות חלק מהמפעל הציוני.

רישום נוסף המביע את האמונה בצדקת הדרך מתעד את זפרן בבית המשפט, שם עמד איתן מול חוקריו מתוך אמונה במעשה שעשו הוא וחבריו. ניתוח הרישום יובא במלואו בהמשך הפרק. דסה כתב, שהגאווה על היותם יהודים ציונים נתנה להם את הכוח בהיותם בכלא.²¹⁴ הידיעה שהם

212 פייפר, עמ' 114.

213 יכטהיימר, עמ' 93.

214 דסה, עמ' 106.

כלואים כדי לעזור למדינת ישראל נתנה להם עוצמה ומטרה. היה בכך פשר לסבלם המתמשך, והם הרגישו שהוא לא היה לשווא.

גם לאחר שחרורם הם המשיכו לאהוב את מדינת ישראל ורצו להיות חלק ממנה. ממצא זה מראה שלמרות האכזבה הגדולה מן ההתנערות של אישים שעמדו בנקודות מפתח, ואף שלא עשו די כדי לשחררם וחלקם אף רצו שימשיכו לשבת בכלא המצרי מטעמים פוליטיים, המשיכו האסירים לדבוק בדרכם הציניית ובערכים שבהם האמינו.²¹⁵ הם לא נתנו גם לתחושת האכזבה להעיב על תחושת השייכות למדינה והמשיכו לדבוק באמונתם זו לאורך השנים. נראה לי, שהיותם של האסירים אנשים ערכיים המונעים מכוח אמונה בצדקת דרכם, אפשרה להם לשרוד את תקופת מאסרם ולהשתקם לאחר שחרורם, והייתה המשאב המרכזי שבו השתמשו לשם כך.

(2) המשאב הרגשי

האסירים לא הרבו להשתמש במשאב זה, הכולל פורקן רגשי באמצעות הבעת רגשות כמו עצב, בכי, כעס, צחוק וכדומה. ובכל זאת, מפעם לפעם מצאו חלקם פורקן ותמיכה גם במשאב זה. כמובא לעיל, הרשה לעצמו זפרן לפרוק את המועקה והעצב שהצטברו אצלו על מותו של חברו האהוב בבכי ממושך. גם דסה הרבה להרהר ולחלום על חברו הטוב, שמואל עזר, שעלה לגרדום.

אדגים את השימוש במשאב זה בניתוח הרישום המתאר את הלילה הראשון בכלא. הרישום ממחיש את העצב והייאוש שחשו האסירים עם כניסתם לכלא.

215 בראיון עמו אמר לי זפרן שוב ושוב שהוא אוהב את המדינה וכעסו מופנה כלפי האנשים שגרמו לישיבתם הממושכת בכלא ובייחוד כלפי מי שיכול היה לשחרר אותם ולא פעל כך. הוא נקב במפורש בשמו של משה דיין.

רישום מס' 9 – הלילה הראשון בכלא

הרקע

ב-27 בינואר 1955 נגזר דינם של אסירי ה'פרשה'. מרזוק ועזר נשארו בכלא 'אֶסְתֵּאֲנָאִי' עד לתלייתם ב-31 בינואר. שאר האסירים הגברים הועברו לכלא 'לימאן טורא', ובו מחצבה שבה

עבדו בעבודת פרך ; מרסל ניניו הועברה לכלא הנשים 'סגן מִצְרַיִם'.²¹⁶

כשנכנסו האסירים לכלא, קיבל כל אחד מספר שהמחיש את היותם אסירים וכבר לא אנשים חופשיים, הרשאים לצאת ולבוא כרצונם. כל אחד קיבל מחצלת, שמיכה וקערת אלומיניום. לאורך הדרך משער הכלא ועד תאיהם הם נאלצו לכרוע בפני כל קצין שראו, וכמובן חשו השפלה. הם גם עברו 'תִּפְתִּישׁ' (חיפוש) שאליו התרגלו אחר כך בשנות מאסרם, אך עורר את פחדם עם כניסתם לכלא. המצרים כבלו אותם בשלשלות ברגליהם, אשר משקלן היה עשרה ק"ג, והיו מנת חלקם של כל האסירים.²¹⁷

בלילם הראשון שהו האסירים בתאים נפרדים, אך משביקשו לשהות יחד בתא משותף נענתה בקשתם כבר למחרת היום. בתא מספר 16 נכלאו מעתה חמשת האסירים – דסה, זפרן, לוי, מיוחס ונתנזון.²¹⁸ בהיכנסם הרגישו ייאוש, פחד, השפלה ועליבות.²¹⁹

ברישום רואים את זפרן בתאו בלילו הראשון בכלא 'טורא'.

ניתוח אמנותי-פסיכולוגי

מבחינת הפרספקטיבה, התמונה מצוירת מגובה העיניים ומקרוב מאוד, וכך אפשר לראות פרטים בשפת הגוף של זפרן, היושב בתוך התא, וכן לראות את תאו בכל עליבותו. אין בו כמעט חפצים; זפרן יושב על הרצפה, שכן לא היו בתאים כסאות או מיטות.²²⁰

מבחינת הקומפוזיציה, זפרן יושב בצדו הימני של הציור וברור שבו מתמקדת התמונה. מיקומו בצד התא ולא באמצעו מאפשרת למתבונן לראות גם את החפצים שבתא ולהרגיש עד כמה התא קטן וכמעט שאין יכולת לזוז בתוכו. החפצים שבתא הם: שני הדליים שבצד שמאל, האחד מיועד לאוכל והאחר לעשיית הצרכים, שהרי אפשרו לאסירים לצאת לשם כך מהתא רק פעם ביום. ליד זפרן מונחת הקערה שבה קיבלו משהו דמוי בשר בערב.²²¹ זפרן יושב על המחצלת הפרוסה

216 גולן, עמ' 178–181, 191.

217 דסה, עמ' 49–51.

218 גולן, עמ' 189.

219 דסה, עמ' 51.

220 פייפר, עמ' 104.

221 בראיון עמו סיפר זפרן שפעמים רבות לא קיבלו בשר, וכשכבר קיבלו הוא היה בלתי ראוי למאכל.

ומכוסה בשמיכה. לרגליו מרותכות השלשלות שמנעו אפשרות בריחה. החפצים הללו מראים עד כמה התא היה עלוב וקטן, ומהם החפצים שהיו ברשות האסיר וגרמו לו השפלה.²²²

ברישום אין תנועה. זפרן יושב כשראשו מונח על ברכיו. הוא אינו זז. בישיבתו ניכרים הייאוש והמחשבה כי אין לעשות דבר כדי לשנות את רוע הגזירה. התחושה היא של חידלון.²²³

שפת הגוף של זפרן מביעה יותר מכול את הייאוש שאחז בו כאשר הגיע לכלא. הוא יושב ובוכה, ראשו נשען על ברכיו וכולו כפוף. ידיו נופלות על ברכיו. השמיכה הפרוסה עליו מונחת ברפיון. חולצתו קרועה בשרוול ובגב ומראה גם היא על עליבותו. ראשו המגולח מעיד שמעתה הוא אסיר לכל דבר.²²⁴ שפת הגוף מביעה את הייאוש וחוסר האונים.²²⁵

הרישום מבטא את השימוש בעצב, בייאוש ובבכי כמשאב התמודדות. יש פעמים שכדאי לפרוק את הקושי בעזרת פנייה למבע הרגשי, וכך עשו גם האסירים.

דוגמה נוספת לשימוש במשאב הרגשי: במהלך מעצרו, כאשר עונו בעינויים קשים מאוד, בכו חלק מהאסירים וצעקו, וכך פרקו מקצת מכאבם.²²⁶ דסה מתאר את השימוש במשאב הרגשי כשימוש שלפעמים איננו מודע. הוא הרבה להפציר בהוריו שיעזבו את מצרים כדי שיצליחו להשתקם כלכלית לאחר מאסרו. אף שיזם את הפרידה מהם, המהלך היה קשה לו ומכאיב מאוד. הוא הרגיש מועקה גדולה וברכיו החלו לרעוד. הוא נתקף חרדה וחבריו לא הצליחו להרגיעו. הרעידות ברגליו לא פסקו במשך תקופה ארוכה והוא נשלח לטיפול חשמלי במחלקה הפסיכיאטרית שביסגן מצר' בכלא קהיר, מכיוון שהבינו שהרקע לכך הוא נפשי. הטיפול היה קשה מאוד ודסה העדיף לחזור לכלא ולסבול מהרעידות ולא להמשיך במכות החשמל.²²⁷ תגובת גופו של דסה מעידה על הקושי הנפשי שבו היו נתונים האסירים ולפעמים מצא את פורקנו בצורה רגשית.

222 יכטהיימר, עמ' 57.

223 פיפר, עמ' 114.

224 זפרן סיפר לי שאחת לכמה ימים היו מגלחים אותם מחשש לכינים ושאר מזיקים.

225 יכטהיימר, עמ' 93.

226 גולן, עמ' 97, שם תיאר את חקירתו של נתנון; עמ' 107, שם תיאר את חקירתה של מרסל ניניו.

227 דסה, עמ' 57–58.

3 המשאב החברתי

האסירים הרבו להשתמש במשאב זה על כל היבטיו: א. הם הגנו זה על זה ככל יכולתם בתקופת המעצר עת היו נתונים תחת לחץ החקירות, וגילויי הרעות העניקו פשר לסבלם; ב. ישיבתם יחד בתקופת המאסר הייתה מקור כוח עבורם; ג. הם עזרו לאסירים מצרים מבין 'האחים המוסלמים' והדאגה לזולת חיזקה אותם. הקשר עם האסירים המצרים היה הדדי, והמצרים עזרו להם; ד. הם שמרו על קשר עם בני משפחותיהם והקשר היה מקור תמיכה בעבורם; ה. האסירים ששחררו שמרו על קשר לאורך השנים מעת שחרורם ואילך, וכך תמכו איש ברעהו במהלך שיקומם.

א) הגנת האסירים זה על זה

בתקופת החקירות, כשהוחזקו עדיין בבידוד ולא נפגשו זה עם זה, הם דבקו כל הזמן בעמדותיהם. הם לא היו מוכנים לומר בחקירה שום דבר שיפליל את חבריהם. בשל כך עונו קשות: הוכו באכזריות, הורעבו, סבלו מחוסר מים ומעכברים שטיילו על גופם בתאיהם. למרות זאת הם לא אמרו מילה שתגרום נזק לאחד מחבריהם, והסכימו לנדב רק מידע שהמצרים כבר ידעו.²²⁸

גם במשפט בעצמו הם לא רצו להפליל זה את זה. חלקם אפילו הסתכנו בשל כך. מרזוק, כאמור לעיל, לקח על עצמו את האחריות לכל פעילות המחתרת, וכך הגן על חבריו ומסר את נפשו למענם. הם עודדו איש את רעהו וכל אחד ראה את עצמו ערב לחבריו שלא יישברו ויטיאשו. בייחוד ניסו לעודד את בינט, שידע כי תלוי נגדו גזר דין מוות והיה עצוב מכולם.²²⁹

ב) הישיבה המשותפת בכלא

כוח הקבוצה היה חזק במיוחד בתקופת שהותם בכלא. לאחר הלילה הראשון שבו שהו בבידוד, הם התאחדו ושיתוף הפעולה ביניהם בניהול חייהם מעורר הערכה. הם החליטו שינסו לשפר את תנאי מחייתם, וכל אחד תרם את רכושו לקבוצה.²³⁰ הם נהגו בכל רכושם בשיתוף מוחלט וכך

228 שם, עמ' 35–37.

229 גולן, עמ' 170–171.

230 זפרן, ראיון.

נהנו מיתרונות הקבוצה.²³¹ הם התחלקו ביניהם אפילו בקריאת מכתבים מהמשפחות שהוברחו לכלא וערכו טקס של קריאה משותפת של המכתבים, שקישר ואיחד אותם.²³² חלקם הצליחו להשיג טובות הנאה בתמורה לשירותים שנתנו לסוהרים או לאסירים אחרים. דוגמה לכך הוא הציור. זפרן ודסה ציירו בכלא ציורים לקצינים ובתמורה קיבלו טובות הנאה כמו יכולת להסתובב בחופשיות רבה יותר בכלא. הם התחלקו בטובות אלו עם חבריהם והשיגו עבורם חפצים שונים.²³³

מדרך הטבע, לעיתים פרצו ביניהם ויכוחים, אשר נסבו בעיקר סביב שאלת הסיכון מול הטבת התנאים. כל שיפור ברמת חייהם היה כרוך בנטילת סיכון, ולכן כשמישהו מהם רצה לרכוש דבר מה היה צריך לקבל את אישור חבריו. היו ויכוחים גם על סדרי העדיפויות, על מה להוציא את כספם – על שוחד לסוהרים כדי שיקלו עליהם בעבודת הפרך או על השגת מזון נוסף. מדי פעם התלהטו הוויכוחים והם כעסו זה על זה, אך הצליחו ליישב את כל המחלוקות בכוחות עצמם ולא נזקקו לעזרת הסוהרים, כמו האסירים המצרים. בקבוצה הייתה חלוקה פנימית לפי גיל ולא לפי עיר המוצא: המבוגרים יותר – זפרן ומיוחס, והצעירים – דסה, לוי ונתנזון. המבוגרים נקטו זהירות רבה יותר מפאת גילם וכן מכיוון שהיו צפויים לשחרור בתום שבע שנות מאסר, לפני הצעירים. לאחר שהשתחררו ונשארו בכלא שלושת הצעירים, הם נטלו יותר סיכונים והיה להם קל יותר להגיע להחלטות על דרכי הפעולה שלהם.²³⁴

האסירים הצליחו להשתמש בכוחה של הקבוצה והיא נתנה להם כוחות להתמודד עם הקשיים שחוו. הם הצליחו להתמודד עם האתגר של החיים המשותפים וליישב את המחלוקות ביניהם בצורה מיטבית.

ג) עזרה הדדית בין האסירים היהודים למצרים

המשאב החברתי בא לידי ביטוי גם בקשרים שיצרו עם האסירים המצרים. זפרן דיבר ערבית והוטה שלמד באוניברסיטה בקהיר ולכן הצליח ליצור קשרים חזקים עם האסירים חברי 'האחים

231 דסה, עמ' 85.

232 שם, עמ' 61.

233 זפרן סיפר לי שהסתובב בחופשיות בחצר הכלא וכך גנב פירות לטובת ה'סליקי' המשותף של האסירים.

234 דסה, עמ' 85–86.

המוסלמים'.²³⁵ גם דסה יצר איתם קשרים חזקים והייתה ביניהם עזרה הדדית בעת הצורך.²³⁶

עינוי ה'בריכה' היה אחד מאמצעי הענישה שהגה מפקד הכלא באותה עת, חמוזה בסיוני.²³⁷ באחד התאים בנו ואטמו קירות כפולים בגובה מטר. הכניסו לתא מים עד לגובה הקירות. ל'בריכה' שנוצרה הכניסו את מנהיגי 'האחים המוסלמים', אשר נאלצו לעמוד בתא מכיוון שהמים היו גבוהים, יום אחר יום. הם שתו ממי ה'בריכה' ואף עשו בה את צרכיהם. בה קיבלו אוכל אשר לא תמיד הגיע לידיהם. כאשר קרסו, הוציאו אותם והמשיכו להתעלל בהם. הם לא יכלו ללכת על רגליהם והסוהרים ישבו עליהם. רבים מהם לקו בנפשם בעקבות עינוי זה.²³⁸ דסה הגיע אליהם כשיכול היה ונתן להם כוס מים קרים, ומאז כינו אותו 'המלאך בלבן'.²³⁹ הסיוע שהעניקו האסירים ל'אחים המוסלמים' הביא לתחושה שגם במצבם הקשה הם יכולים לתמוך ולעזור לאחרים, והיה מקור כוח עבורם. החיזוק שנתנו לאחרים חדר גם אל ליבם ועודד אותם.²⁴⁰

גם האסירים המצרים עזרו ליהודים. זפרן היה ביחסים קרובים עם האסירים המצרים. אדגים זאת ברישום המתאר את מחלתו ואת העזרה שקיבל מאחד מחבריו המצרים.

235 הארגון הפוליטי של 'האחים המוסלמים' שנוסד במצרים ב-1928, שאף לממש את עקרונות האסלאם באדיקות. ממשלתו של נאצר אסרה על פעילות הארגון ואסרה את חבריהם. ראה אילן, האחים המוסלמים, עמ' 20.

236 האסירים שנמנו עם 'האחים המוסלמים' עונו באכזריות ובין השאר טבחו בהם בכלא בעקבות שביתת הרעב שעשו. דסה עזר ותמך בהם בכלא, ראה גולן, עמ' 243-247; הטבח מתואר גם ברישום 'דיכוי מרד 'האחים המוסלמים'.

237 עינוי זה מתואר ברישום 'עינוי ה'בריכה'.

238 גולן, עמ' 136; זפרן, ראיון.

239 בשיחה עם ד"ר יוסף מרזוק בכ"ה בניסן תשע"ב (17.4.2012).

240 גולן, עמ' 134.

רישום מס' 21 – מחלתו של זפרן

רקע

בתקופה הראשונה בכלא 'טורא' עבדו האסירים בעבודת פרך במחצבה. בכל יום הם יצאו לעבודה בשעה שש בבוקר וחזרו בחמש אחר הצהריים. במשך כל היום סתבו מבטן האדמה אבנים כבדות,

עלו איתן במעלה ההר והטילו אותן לקרון הרכבת. דרך זו הם עשו בערך שלושים פעמים ביום. בעקבות הסחיבה המתישה יום אחרי יום, קיבל זפרן באחד הימים שבר במעיים. בתום יום העבודה חזר עם חבריו לתאם ושם חש ברע. הוא התקשה לנשום וסבל מכאבים עזים. חבריו הסתובבו חסרי אונים ולא ידעו כיצד לעזור לו. אחד האסירים המצרים, שהיה בקשר הדוק עמו, ראה אותו שרוע על המחצלת ואת חבריו אובדי עצות. הוא הבין מיד מהי הבעיה, מכיוון שבכלא היה שכיח מאוד לסבול משבר בעקבות העבודה במחצבה. הוא תפס את זפרן, נשא אותו על כפיו, ורץ עמו לבית החולים בכלא, במרחק כשש מאות מטר. כשהגיעו לבית החולים בדק אותו רופא כירורג וקרא למנהל הכלא. הם התייעצו ביניהם האם כדאי לטפל בזפרן בבית החולים שבכלא, ללא אמצעי ניתוח הולמים, או לשלוח אותו לבית חולים מחוץ לחומות הכלא, שבו אמנם יש אמצעי ניתוח מתאימים, אך יש גם סיכון של זלזול הרופאים בחולים. הרופא היה בעד לנתחו בכלא ושכנע את המנהל לאפשר לו לעשות זאת. הוא חשש שזפרן ימות בבית החולים שמחוץ לכלא. המנהל אישר לו לנתחו. הניתוח התקיים באותו היום בעזרת הרדמה מקומית, ללא אמצעי סניטציה מתאימים ובעזרת שני סוהרים ששימשו אחים. הניתוח עבר בשלום ולאחריו השאירו את זפרן להתאושש בבית החולים במשך שבועיים. לאחר מכן הוא לא חזר לעבוד במחצבה במשך תקופת ההחלמה, ועבר לעבוד בבית מלאכה לייצור סלים. גם שם התיידד עם האסירים המצרים. בין השאר הכיר שם עובד אזרחי שנכנס ויצא את הכלא מדי יום. בכל שבוע הוא הבריח תוך סיכון עצמי מכתב מזפרן ומחבריו לביתו של זפרן, והביא משם מכתב וכסף לאסירים.²⁴¹

ניתוח אמנותי-פסיכולוגי

מבחינת הפרספקטיבה, התמונה מצוירת מגובה העיניים והדבר מעניק לצופה הרגשה של גילוי לב. רואים בצורה ברורה את הבעות הפנים של זפרן ושל האסיר הנושא אותו על כפיו. הסוהרים העומדים בצד והמתבוננים בהם מצוירים ממרחק ולכן הם קטנים יותר. הם אינם מרוחקים מדי ולכן אפשר לראות היטב את הבעות פניהם.²⁴²

מבחינת הקומפוזיציה, זפרן וחברו המצרי הנושא אותו מצוירים בצדו הימני של הרישום. מפאת גודלם והשטח שהם תופסים ברישום ברור שהם במוקד תשומת הלב ברישום והם הנושא של

241 זפרן, ראיון.

242 פייפר, עמ' 104.

הרישום. הסוהרים המצרים שמאחור מהווים רקע לרישום וממתינים בצד. ברישום אין חפצים כלל מכיוון שאינם חשובים למסר.²⁴³

מבחינת התנועה, זפרן אינו נע. הוא סבל מכאבים עזים ולא יכול היה ללכת בעצמו. חברו נשא אותו כשהוא מוטל על כפיו ברפיון מוחלט. האסיר הנושא אותו נמצא באמצע ריצה מאומצת עד לבית החולים. הסוהרים עומדים ואינם נעים. לדברי זפרן, השבר התגלה סמוך לזמן החלפת המשמרות, והסוהרים היו חסרי סבלנות ורצו שהבעיה תיפתר במהירות כדי שיוכלו לסיים את המשמרת. הסוהר השני משמאל נראה נוטה לצדו השמאלי כדי להתבונן ולראות האם המצב כה חמור ומצדיק את התעכבותם. התנועה ברישום זה מעוררת תחושת בהילות מצד האסירים ותחושת חוסר סבלנות מצד הסוהרים.²⁴⁴

מבחינת שפת הגוף, זפרן נראה במצוקה רבה. הוא לא יכול היה ללכת ואף לא לשאת את עצמו בעזרת תמיכה של חבר. אפילו את ראשו לא נשא. ידיו שמוטות, ורואים על פניו את אותות הסבל. האסיר הלוקח אותו נראה מתאמץ מאוד, הן בהליכתו והן בקמטים באזור המצח ופיו השמוט, המעידים מצד אחד על מאמץ ומאידך על נחישות. הוא רצה להצליח להביא את זפרן לטיפול במהירות האפשרית ולא התייחס כלל לסכנה שמא הסוהרים יפגעו בו ויענישו אותו על שהוא יוצא מהביתן לאחר הזמן שנקבע לכך. האסירים לבושים מדי אסירים והם יחפים. השלשלות מחוברות לרגליהם, וכמובן הכבידו על תנועתם. לעומתם הסוהרים עומדים חסרי סבלנות. רואים על פניהם אותות רוגז וקוצר רוח. למרות זאת, אף לא אחד מהם ניסה להציע עזרה בסחיבת הפצוע ואין בפניהם מבע של אמפתיה למצבו.²⁴⁵

מניתוח הרישום עולה, שהיו קשרים הדוקים בין האסירים היהודיים לעמיתיהם המצרים. הייתה ביניהם עזרה הדדית ותחושה של שותפות גורל. אמנם מחוץ לחומות הכלא הייתה שנאה בין 'האחים המוסלמים' ליהודים, אך בכלא הם היו אחים לצרה והעניקו סיוע זה לזה.

ד) הקשר עם בני המשפחות

האסירים זכו לתמיכה חשובה ומשמעותית מבני משפחותיהם אשר עדיין היו במצרים. בתקופת

243 יכטהיימר, עמ' 57.

244 פיפר, עמ' 114.

245 יכטהיימר, עמ' 93.

החקירות שקדמה למשפט, לא אפשרו להם ליצור קשר עם קרוביהם, אך במהלך המשפט הם התראו, אמנם מעבר לסורגי היכלובי, המפגש החפוז העניק להם כוחות נפש להתמודד עם המשפט.²⁴⁶ ההורים ניסו ככל יכולתם להשיג לילדיהם סנגורים הגונים, מאמץ אשר בסופו של דבר לא הועיל ולא השפיע על גזרי הדין החמורים.²⁴⁷ משניתן גזר הדין, זכו האסירים למפגש מדי ארבעים ושניים יום עם בני משפחותיהם. בין האסירים לקרוביהם הפריד סורג. היה זה אירוע המוני, והאסירים התלכדו כקבוצה וניסו לקרוא לבני משפחותיהם שהגיעו לבקרים. רק אחת לחצי שנה היה רשאי כל אסיר לקבל ביקור ארוך יותר, ללא מחיצה מפרידה, במשרד הכלא. ביקורים אלו היו מקור תמיכה נפשי לאסירים.²⁴⁸

בני המשפחה תמכו באסירים גם תמיכה פיזית. לאחר כשנתיים לשהייתם של האסירים בכלא, פתחו המצרים חנות. ההורים הפקידו בקופת הכלא מדי חודש חמש לירות מצריות ותמורתן קיבלו האסירים קופונים שבהם קנו קופסאות שימורים וסיגריות. הם ניסו להזמין מאכלים נוספים אך בבדיקה בכניסה לכלא החרומו אותם. אחרי כארבע שנים הם קיבלו באופן חד פעמי רשות להכניס לכלא סעודה לליל הסדר, ובה אכלו מכל טוב.²⁴⁹ בתקופה זו השיג אביו של זפרן אישור להכניס לכלא גם חומרי ציור לזפרן ולדסה. הציורים שציירו סייעו להם לשפר את תנאי מחייתם, כפי שאסביר להלן, בדיון על הדמיון והקוגניציה.

האסירים קיימו קשר ישיר עם המשפחות בזמן הביקורים, וקשר עקיף בעזרת מכתבים שהצליחו להבריח מחוץ לחומות הכלא ובהם סיפרו לבני משפחותיהם על חוויותיהם בכלא ושמעו כיצד הם מתמודדים עם המאסר מחוץ לכלא.²⁵⁰

הקשר הרצוף עם בני המשפחות נמשך כל עוד נמצאו בני המשפחות במצרים. עם גירוש יהודי מצרים ב-1956,²⁵¹ נאלצו רוב משפחותיהם של האסירים לעזוב את יקיריהם מאחור ולצאת את מצרים. אמו של זפרן ואחותו התעקשו להישאר במצרים ולא להשאירו לבד בכלא. אמו קיבלה

246 דסה, עמ' 45, שם תיאר את הקושי במפגש עם ההורים והכאב על דאגתם של ההורים.

247 שם, עמ' 46.

248 זפרן, ראיון.

249 מאכלים אלו מתועדים ברישום של זפרן 'קבלת אוכל לפסח'.

250 זפרן, ראיון.

251 ארליך, עמ' 21.

לשם כך אישור מיוחד והיא נשארה במצרים עד לשחרורו ב-11 באוגוסט 1961. הן שמרו על קשר עם בני המשפחות שעזבו את מצרים וכך קישרו ביניהם לאסירים שבכלא.²⁵²

ה) שמירה על קשר לאחר השחרור

היבט נוסף של המשאב החברתי הוא הקשר ששמרו האסירים זה עם זה לאורך השנים ואשר היה נדבך חיוני במהלך שיקומם. בשנת 1961 שוחררו זפרן ומיוחס. זפרן ניסה לתמוך ממרחק בעמיתיו האסירים וניסה ככל יכולתו להביא לשחרורם, אך לשווא.²⁵³ עם שחרור יתר האסירים בעסקת חילופי השבויים שלאחר מלחמת ששת הימים, שמרו הכול על קשרים הדוקים. בתקופה הראשונה לאחר עלייתם ארצה גרו דסה, ניניו ונתנזון ביחד והתקשו להיפרד זה מזה.²⁵⁴ הקשרים חיים ופעילים עד היום, והם עוזרים להם ולבני משפחותיהם להתמודד עם כובד הזיכרונות ועם תחושת הבגידה מצד הממסד הישראלי.²⁵⁵

4) משאב הדמיון והיצירתיות

בדמיון וביצירתיות השתמשו חלק מן האסירים, אזכיר את השימוש הידוע לי מדבריו של זפרן : א. דסה וזפרן השתמשו בציור ; ב. דסה, לוי, ניניו ונתנזון כתבו על חוויותיהם מהכלא, ובינט כתב שירים. איני יודעת האם האסירים האחרים השתמשו במשאב זה, מכיוון שמחקר לגביהם הוא מחוץ לגבולות עבודה זו.

א) ציור כמשאב התמודדות

אתייחס תחילה לשימושם של דסה וזפרן בציור ולאחר מכן אתייחס לכתיבה. הציור אצל דסה וזפרן הינו רב ממדי וענה על צרכים מגוונים : 1. מצד אחד הוא שימש אמצעי להפיג את הקשיים בעת הישיבה בכלא ; 2. הוא שימש אמצעי התמודדות עם הפוסט טראומה לאחר השחרור ; 3. הוא

252 זפרן, ראיון.

253 שם.

254 דסה, עמ' 107.

255 זפרן, ראיון.

שימש כלי להשגת מטרות שונות מהסוהרים ומהקצינים בכלא לטובתם ולטובת חבריהם. זו יזמה לקדם את מטרותיהם, ואתיחס אליה להלן במשאב השכלי;²⁵⁶ 4. הציור שימש כלי תיעודי למאורעות שחו.²⁵⁷

1. הציור כאמצעי להפגה: זפרן למד לצייר כבר מגיל צעיר והמשיך ללמוד ציור גם משבגר.²⁵⁸ דסה למד ציור בעת ישיבתו בכלא. זפרן הרגיש שהוא מוכשר לכך וראה כיצד דסה מתבונן בו ולומד לצייר. הוא זיהה שלדסה יש כשרון ולימד אותו כיצד לממשו ולטפחו. דסה היה תלמיד חרוץ ומוכשר, רכש את רזי הציור במהירות והתחיל להשתמש גם הוא בציור כאמצעי להתמודדות עם חוויות הכלא. בהמשך הסתייע דסה בכתב עת לענייני ציור שזפרן שלח אליו מפריז.²⁵⁹

כאשר שהה זפרן בכלא רצה מאוד לצייר אך לא היו לו אמצעים לכך. לאחר כארבע שנות מאסר, הצליח אביו לשכנע את מנהל הכלא שיאפשר לו לשלוח לבנו חומרי ציור. בזכות האישור שקיבל יכלו דסה וזפרן לצייר רבות בכלא. כשאחד הקצינים החליט שכדאי לשפץ את ספריית הכלא, הוא ביקש מזפרן שיכין תכניות אדריכליות לשם כך. לאחר קבלתן ביקש מזפרן שיצייר בספרייה. זפרן הסכים וצרף אליו את דסה ועוד אסיר שידע לצייר היטב.²⁶⁰ הציור הועיל להם להפיג את הקשיים שאיתם התמודדו בחיי היום יום של הכלא.

2. הציור היה לזפרן כלי להתמודדות עם הפוסט טראומה. כמתואר לעיל, המשיכו זפרן וחבריו להתמודד עם השלכות הטראומה שחו כאיבדו את חבריהם וכשריצו את תקופת מאסרם גם לאחר שחרורם. זפרן נוכח לראות שמוראות הכלא ממשיכים להטריד אותו והחליט לצייר את חוויותיו. הוא עשה זאת בעת עבודתו בטוגו שבאפריקה בשליחות 'סולל בונה' ב-1976–1977. הוא עבר באמצעותם סערה רגשית והם היו עבורו התבוננות מאוחרת בעברו. עד היום, כאשר הוא מתבונן בסדרת הרישומים, הוא מתקשה להאמין שיצר אותם כל כך בבהירות, במהירות גדולה וללא טיוטה.²⁶¹

256 ראה להלן במשאב הקוגניציה.

257 ראה להלן בפרק הסיכום לגבי הרישומים של דסה.

258 זפרן, ראיון.

259 שם.

260 שם.

261 שם.

ההתמודדות של זפרן דרך הציור ממשיכה ללוות אותו עד היום. הטראומה שחוה ממשיכה להיות חלק ממנו ומעת לעת עליו להתמודד מחדש עם השלכותיה.²⁶² הציור מהווה עבורו משאב משמעותי להתמודדות. דוגמה לכך הוא ציור שמן שצייר באוקטובר 2009 לחברו, די"ר יוסף מרזוק, אחיו של משה מרזוק הי"ד. זפרן העניק אותו למרזוק כאות תודה על חברותם.

בתמונה זו הוא מתאר את הקשר שבין יוסף מרזוק לאחיו שנתלה במצרים. יוסף מצויר בתמונה זו עטור בטלית וכיפה על ראשו, והוא כורע ברך בפני משה אחיו ומגיש לו ורד. משה נראה כמלאך היורד ממערבולת העננים. מחווה זו מראה על הקשר ההדוק שבין שני האחים, על אמונתם החזקה ועל השלמה מאוחרת עם מותו של משה, המובעת באמצעות הושטת הפרח כסימן לאהבה, לשלמות והשלמה.

262 גרנות, עמ' 148, שם דן בהתמודדות חוזרת ונשנית עם טראומה.

תמונה זו שונה לחלוטין מסדרת הרישומים של זפרן שצייר ב-1976–1977. הציור אינו לגמרי ריאליסטי אך יש בו דמויות, בעוד הרישומים ריאליסטים לחלוטין. הבדל זה משקף את התהליך הרגשי שעבר זפרן מרישומים המותירים אצל המתבונן חותם כואב וקשה, ועד לציור שרישמו על המתבונן רך יותר למרות הכאב שבו. הציור מצויר בצבעי שמן בהירים בניגוד לרישומים בשחור לבן. הצבעים הבהירים מבטאים את האופטימיות לעומת הפסימיות שברישומים בשחור לבן. יש בתמונה צמיחה והתחדשות – העץ שבצד ימין והעשב שצומח פרא בצד שמאל, בעוד ברישומים אין פריחה כלל. אלה מביעים את התקווה וההתחדשות, את הראייה שיש עתיד ויש לאן לשאוף, לעומת הפסימיות העולה ממרבית הרישומים. הציור אינו מתעד את החקירות ואת הישיבה בכלא אלא את הרגשות המאוחרים יותר, שהמשיכו ללוות את זפרן במהלך בחייו.

הציור מלמד בבירור שהכאב עודנו קיים אצל זפרן והוא עדיין עוסק בתכנים של הטראומה שחוה על אף מרחק השנים מהאירועים עצמם. חסרונו של רעהו נוכח בחייו. יחד עם זאת, יכולתו לצייר ציור אופטימי המביע זיקה למשה מרזוק לאחר מותו, והתקווה לצמיחה מתוך הכאב, באים לידי ביטוי ביצירה המאוחרת הזאת של זפרן. זפרן ממשיך אפוא להתמודד עם הקשיים גם לעת זקנה; הם אינם מניחים לו והוא פיתח מסוגלות לחיות עמם מתוך השלמה.

ב) כתיבה כמשאב התמודדות

חלק מן האסירים התמודדו עם הקשיים באמצעות כתיבה. בינט כתב שירים בתקופת החקירות והמשפט. הוא מצא בדל עיפרון וכתב שירים על קופסאות ריקות של סיגריות.²⁶³ ב-1976, כשמונה שנים לאחר שחרורם של אחרוני האסירים, פנו ארבעה מהם – דסה, לוי, ניניו ונתנון – לעיתונאי אביעזר גולן וסיפרו לו את סיפורם, כל אחד מנקודת מבטו. סיפורם מתועד בספרו של גולן, 'מבצע סוזאנה'. מטרתם הייתה לספר מה קרה בעסק הביש' מנקודת מבטם: מה הייתה משימתם, מדוע קיבלו אותה למרות הסכנה הרבה שהייתה כרוכה בה. הם רצו גם להסביר מדוע, למרות תחושת הבגידה מגורמים במדינה, הם עדיין חיים בה ואוהבים אותה.²⁶⁴ הספר נכתב בעיקר כתרפיה וסיפק להם הזדמנות לספר את סיפורם.²⁶⁵ מאוחר יותר (1992) כתב דסה ספר נוסף, 'בחזרה

263 ובר, עמ' 121.

264 גולן, עמ' 12–13.

265 דסה, עמ' 107.

לקהירי, ובו תיאר את חוויותיו מהכלא המצרי. הספר מתאר בעיקר את התמודדותו עם הפוסט טראומה שחוה. הספר והכתיבה העיתונאית עזרו לו להתמודד עם הטראומה והשלכותיה.²⁶⁶

5 המשאב השכלי

האסירים השתמשו במשאב זה לעיתים קרובות בתקופת מעצרים ובמהלך מאסרם: א. הם ניסו ואף הצליחו לעיתים להשיג שליטה חלקית בסוהרים, תחושה שנתנה להם הרגשת עוצמה; ב. מכיוון שהיו נתונים למרות הסוהרים, וסדר יומם מתחילתו ועד סופו הוכתב על ידי שלטונות הכלא, הם ניסו להחליט בכל פרט שיכלו לעשות זאת; ג. הם נקטו יוזמות וניסו לקדם את מטרותיהם; ד. הם פיתחו שגרה משלהם בכלא, אשר למרות תנאי חייהם הקשים נתנה להם יציבות; ה. עוד ניסו לאסוף מידע עדכני על מצבם כדי להתמודד טוב יותר עם חוסר הודאות שבו היו שרויים.

א) השגת שליטה חלקית בסוהרים

רישום מס' 6 – זפרן בבית המשפט

אדגים את השגת השליטה החלקית של האסירים בעזרת הרישום העוסק בחקירת זפרן בבית המשפט, וכן בעזרת שני סיפורים שזפרן סיפר בראיון עמו. אתחיל ברישום.

הרקע

הרישום מתאר את המשפט של חברי המחותרת ואת ההתמודדות עמו. המשפט החל ב-11 בדצמבר 1954 והתנהל בבית הדין לפשעים חמורים בקהיר.²⁶⁷ הגנרל דגווי ניהל את המשפט ביד רמה. מאוחר יותר, כשהיה שבוי בעקבות 'מבצע קדש', טען שהממונים עליו הכתיבו לו מראש מה יהיו גזרי הדין במשפט והוא עשה כמצוותם.²⁶⁸ המשפט נוהל באופן תיאטרלי והיה מכוון כלפי חוץ – להראות שישראל חותרת תחת הידידות בין מצרים לאמריקה וכך להציגה באופן שלילי. המשפט

267 גולן, עמ' 162.

268 שם.

כוון גם כלפי פנים, להראות למצרים שהמסטר נוהג ביד קשה נגד כל מתנגדיו ולא רק כלפי 'האחים המוסלמים'. הקהילה היהודית במצרים הרגישה מאוימת וחשה את גלי השנאה כלפיה. בני המשפחות של הנאשמים הגיעו יום יום לאולם בית המשפט. בהפסקות בין הדיונים הם קרבו לכלוב הנאשמים וניסו לעודד אותם. גם הנאשמים ניסו להפיח תקוות בליבות יקיריהם ולהרגיע אותם. אלה ואלה ראו את אותות הסבל על פני יקיריהם. זפרן התווכח עם שופטיו במהלך חקירתו והעלה את חמתם.²⁶⁹ המשפט הסתיים וניתנו גזרי דין חמורים מאוד לנאשמים.²⁷⁰

חברי המחלתת התמודדו עם המשפט בעזרת מספר אמצעים: א. הם שהו יחד בתקופת המשפט בבית הכלא וכך יכלו לתמוך זה בזה ולא היו צריכים להתמודד לבדם עם הקשיים כמו במהלך החקירות;²⁷¹ ב. הם ניסו להגן זה על זה ועל מדינת ישראל. תחושת ההצלחה על שלא הסגירו מידע על חבריהם העניקה להם כוחות. הם המשיכו להיות בטוחים בצדקת דרכם, ואמונתם לא התערערה במהלך המשפט;²⁷² ג. הם יכלו לראות את ההורים במהלך המשפט, הזדמנות שהעניקה להם כוחות;²⁷³ ד. כשיכלו ניסו להשיג שליטה בשופטים. ברישום באה לידי ביטוי שליטתו של זפרן בשופטיו.

ניתוח אמנותי-פסיכולוגי

מבחינת הפרספקטיבה, הרישום מצויר מקרוב במבט מלמעלה למטה,²⁷⁴ פרספקטיבה המעניקה תחושת עליונות. זפרן ראה את עצמו ואת השופטים שווי ערך ואולי אף נעלה מהם. תחושה זו חשובה להבנת מקומם הרגשי של האסירים במשפט. אמנם הם היו נתונים למרות השופטים וצפויים לגזרי דין חמורים, אך תחושתם הייתה כי הם נעלים מהמצרים.²⁷⁵

מבחינת הקומפוזיציה, זפרן יושב בצד ימין של הרישום, ולשמאלו חמשת השופטים. העימוד של זפרן לבדו מול חמשת השופטים, יכול לעורר תחושה שהם הרוב ולכן אצלם מרכז הכובד. אך זפרן

269 זפרן, ראיון.

270 גולן, עמ' 178.

271 זפרן, ראיון.

272 דסה, עמ' 46; גולן, עמ' 169.

273 בעמ' 44 תיאר דסה מפגש זה כמורכב, מכיוון שראה על הוריו את אותות הסבל שגרם להם מעצרו ולא רצה שידאגו לו, והשקיע מאמצים בכך.

274 פייפר, עמ' 107.

275 זפרן, ראיון.

ממלא את כל חלקו הימני של הרישום, לעומת השופטים הדחוסים הצד השמאלי. כך הוא מוצג כשקול להם בהרגשתו ואינו נופל מהם בעוצמתו. זפרן הוא אפוא הדמות החזקה והדומיננטית.²⁷⁶

מבחינת התנועה, הרישום מתאר אנשים יושבים. התנועה היחידה היא של הידיים. השופט במרכז, אב בית הדין הגנרל דגווי,²⁷⁷ מפנה אצבע מאשימה כלפי זפרן. זפרן מרים אף הוא את אצבעו ומשיב באותה מטבע, ביטוי לתחושת העליונות והאומץ שלו, המעז פנים כנגד אב בית הדין.²⁷⁸

מבחינת הלבוש ושפת הגוף, אין לראות את הבעות פניו של זפרן מכיוון שהוא יושב בפרופיל. הוא לובש בגדים מכובדים ולא קרועים כמו ברישומים אחרים, המתעדים את תקופת החקירה ואת תקופת המאסר. הוא מסורק למשעי. המצרים ניסו לשוות למשפט אווירת הגינות. זפרן יושב על כיסא וכתפיו זקופות. רגליו מונחות יציבות על הרצפה, והוא נראה שולט במצב. השופטים, מן העבר השני, יושבים הרבה פחות בנוחיות. כולם נוטים קדימה ונשענים במידה זו או אחרת על השולחן. יש בישיבתם מסר של חוסר ביטחון. הם לבושים במיטב המדים ועל כתפיהם דרגות קצונה. דווקא המדים האחידים יוצרים תחושה שהם גוף אחד וזקוקים זה לחיזוקו של זה. לכולם יש קמטים באזור המצח, המביעים ריכוז גבוה. הם מתאמצים במהלך חקירתו של זפרן, שעה שהוא נינוח.²⁷⁹

מתברר כי זפרן, ומן הסתם גם חלק מחבריו, חשו במהלך המשפט עליונות כלפי השופטים. הוא הרגיש שהוא השולט ויש כאן מעין היפוך תפקידים. דווקא הוא, הנתון למרותם, שולט בהם. הוא הרגיש נינוח, והשופטים התאמצו להרשיעו. נקודה זו מראה את מקומו הרגשי של זפרן במהלך המשפט שבו הוא חש רגש עליונות.²⁸⁰

כדי להראות את השגת השליטה של האסירים על סוהריהם אביא עוד שני סיפורים מהווי החיים בכלא, המוכיחים שכאשר יכלו הם ניסו להשיג שליטה שנתנה להם עוצמה – הראשון הוא על ביקור הקצינים הסורים בכלא, והשני על ציור למפקד הכלא.

276 יכטהיימר, עמ' 57.

277 זפרן, ראיון.

278 יכטהיימר, עמ' 56.

279 שם, עמ' 93.

280 שם.

כשהתחיל מבצע 'קדש' בסוף אוקטובר 1956 הוציאו את חמשת האסירים הגברים מן הביתן שבו שהו והם הוכנסו לתא צינוק בביתן העונשין – שני מטר רוחבו ושלושה מטר אורכו. הסיבה להעברתם לתא זה הייתה הדאגה לשלומם בגין המתח בין ישראל למצרים. האסירים ישבו שם כארבעה חודשים. פעמיים ביום אפשרו להם לצאת לשירותים וביתר הזמן הם ישבו בתא מבלי שיצאו עבודת הפרך. באחד הימים הגיעו קצינים סורים לביקור בכלא. הם סיירו ברחבי הכלא ובין השאר רצו לראות את האסירים היהודים. זפרן הציע לחבריו שכשייפגשו עם הקצינים הסורים יתבוננו בהם ללא פחד, במבט ישיר וללא רתיעה, כדי לשדר שליטה בהם. כך באמת היה. הקצינים התבוננו בהם, והאסירים לא השפילו את עיניהם אלא הרגישו עוצמה. אף שהיו כלואים בתת תנאים, בצינוק עלוב, בצפיפות איומה כבר תקופה ארוכה, הם לא התכופפו ולא התחננו בפני המצרים או הסורים שיוציאו אותם משם. הפגנת העוצמה גרמה למצרים לשחרר אותם מהצינוק ולהביאם בחזרה לתאם המרווח יותר כבר באותו יום, שם התקבלו בשמחה על ידי ידידיהם מ'האחים המוסלמים'. הקצינים המצרים אף השתתפו בצערם של האסירים במעמד זה, מכיוון שעסקת חילופי השבויים שלאחר מבצע 'קדש' לא כללה אותם.²⁸¹

סיפור נוסף המביע את תחושת העליונות של האסירים על סוהריהם קשור בציור למפקד הכלא. כמתואר לעיל, צייר זפרן בכלא. לעיתים נועד הציור להשיג מטרות שונות ולא בא להפיג את הקושי. באחד הימים קרא המפקד לזפרן באמצעות קצין ואמר לו שהמפקד רוצה שיצייר אותו, אחרי שהתרשם מעבודותיו הקודמות. כשהגיע זפרן לחדר המפקד, הוא כיבד אותו והורה לו לשבת, אף שככלל נדרש כל אסיר שהגיע לחדר המפקד להתכופף ונאסר עליו לשבת. הוא שטח את בקשתו בפני זפרן והלה השיב שהגיע ללא חפצי הציור שלו. המפקד דאג לו לדפים ולעפרון. זפרן ביקש ממנו להתקרב כדי לציירו טוב יותר. הוא הורה למפקד להסיר את כובעו והמפקד ציית לו. לאחר מכן התחיל להזיז את המפקד מצד לצד, כביכול כדי לציירו טוב יותר, אך בפועל עשה זאת כדי להתעלל בו מעט. הוא תפס באפו של המפקד והזיזו מצד לצד, לאחר מכן תפס באוזנו ומשכה לכאן ולכאן, ונהנה לראותו נענה לו. הוא צייר מספר סקיצות של כל חלק מפרצופו של המפקד. לאחר מכן התחיל לחברן לציור אחד. המפקד התעניין כמה זמן יארך עד שיושלם הציור וזפרן ענה שאיננו יודע, אך יודיע לו כשיסיים. זפרן צייר את הציור במשך כשבועיים. הוא צייר אותו עומד בגאווה ליד שולחנו והוסיף לו דרגה על כתפו כדי להחניף לו. כשיסיים לצייר ביקש מאחד הסוהרים שיביא אותו אל המפקד. המפקד לא הודה לו על הציור מפני שהמחווה יכולה להיחשב

281 זפרן, ראיון.

כשוחד. מאוחר יותר נודע לזפרן שהמפקד לא היה מרוצה בתחילה מן הציור עד ששאל מורה בבית ספר ערב לאמנות, שבו למד זפרן, והלה שיבח את הציור ושכנע אותו לקחתו. כמה שנים לאחר מכן אכן קודם המפקד בדרגה.²⁸² זפרן נהנה לשלוט במפקד הכלא כשהייתה לו הזדמנות, וזו סיפקה לו תחושת עוצמה כשהורה למפקד כיצד לשבת, לאן להסתכל, ומשך באפו ובאוזנו.

ברור שמצבים אלה היו היוצאים מן הכלל. לרוב היו האסירים נתונים למרות הסוהרים. תחושת העליונות שהשיגו לעתים תרמה להתמודדותם עם מצוקותיהם.

ב) קבלת החלטות עצמאיות

האסירים ניסו להחליט בעצמם כשהדבר התאפשר. היבט זה קשור לדבריי זה עתה על הניסיון להשיג שליטה בסוהרים, בקצינים ובמפקדים, אך מתרחבת למאמציהם לעצב ולו במעט את חיי היום יום שלהם. אביא שלוש דוגמאות לכך: א. דסה התעמל בתקופת החקירות; ב. עלייתו של מרזוק לגרדום בצורה מסוימת; ג. שביתת הרעב של האסירים.

לאחר מעצרו של חברי המחתרת ושל אנשים נוספים, הם הוכנסו לתאים מבודדים ללא אפשרות לתקשר ביניהם. איש לא ידע מה עלה בגורל חבריו, והם חוו עינויים קשים. תקופה זו נצרבה בתודעתם כתקופה הקשה ביותר. גם בתקופה זו הם ניסו להתמודד עם חוויותיהם. דסה תיאר את מאמציו לשרוד למרות הקשיים ואת תחושת הדווקאיות שאחזה בו אז. בין השאר החליט שהוא יקבע משהו אחד בסדר היום שלו, וכך החל להתעמל בתאו מדי יום כדי לשמור על כושר פיזי וכדי לחוות חוויה של החלטה עצמאית. עוד השתדל אז לסמן בעזרת מסמר שמצא את הימים שחלפו כדי שיוכל לספר בעתיד על חוויותיו.²⁸³

גם עלייתו של מרזוק לגרדום כפי שעלה מלמדת על קבלת ההחלטות של חברי המחתרת במצבים שבהם יכלו לעשות כך. ניתחתי לעיל את הרישום העוסק של העלייה לגרדום של מרזוק או של עזר. מתוך העדויות על מותו של מרזוק עולה שרצה לבחור בעצמו את דרכו למות. הוא לא יכול היה לבחור אם למות, מכיוון שאת זאת קבעו שופטיו, אך יכול היה לבחור כיצד יגיע לגרדום. הוא

282 ש.ס.

283 גולן, עמ' 129.

החליט שיפסע בראש מורס, ובגאווה אל מותו והעובדה הזו הרשימה מאוד את הסוהרים והתליין.²⁸⁴

רישום מס' 24 – שביתת הרעב בכלא

זפרן תיעד ברישומיו גם את קבלת ההחלטות העצמאית של האסירים. הוא עשה זאת ברישום של שביתת הרעב של האסירים. השביתה מבטאת יותר מכול את רצונם להחליט על חייהם בעצמם, אפילו במחיר של לקיחת סיכונים.

הרקע

הרישום מתאר את שביתת הרעב של האסירים בכלא. מתום המשפט שהו חמשת האסירים בחדר אחד.²⁸⁵ לאחר שש שנים של שהות משותפת התפוצצה בארץ שוב 'הפרשה'.²⁸⁶ הסיפור השפיע גם

284 דסה, עמ' 51–52; זפרן, ראיון.

285 זפרן, ראיון.

286 דסה, עמ' 69–70.

על היחס של הנהלת הכלא לאסירים. לפתע התעורר אצל מנהל הכלא החשד שהם מרגלים מסוכנים ויכולים להזיק גם בכלא. הוא החליט לפצלם לשני תאים, ובכל תא לשתול גם אסיר מצרי שנאשם ברצח כדי שידווח לשלטונות הכלא אם האסירים מתכננים משהו נגד המצרים. האסירים התנגדו לכך באופן נחרץ מפני שרצו להיות ביחד ולהמשיך לתמוך איש ברעהו, וכן בגלל החשש שהאסיר המצרי ינסה להפליל אותם באשמת סמים או משהו דומה, ואז יישפטו לעוד שנים ארוכות בכלא.²⁸⁷ הם החליטו שארבעה מהם ישבתו רעב ואילו מיוחס יישאר מחוץ לצינוק כדי להבריא את הידיעה אל מחוץ לחומות הכלא וידאג לקשר עם המשפחות.²⁸⁸ האסירים החליטו ששביתת הרעב שלהם תהיה מוחלטת, כולל שתייה.²⁸⁹ מיוחס אכן שלח מכתב להורים ובו בקשה שיודיעו על שביתת הרעב לצלב האדום כדי לעורר את דעת הקהל לטובת האסירים.²⁹⁰

הנהלת הכלא שלחה אותם מיד לבידוד וכל אחד מהם היה בתא צינוק אחר. בימים הראשונים לא התייחסה הנהלת הכלא לשביתה.²⁹¹ ביום השלישי לשביתתם הגיע נציג התביעה לשוחח איתם. בעקבות השיחה הגיע גם רב לשוחח איתם. הוא דיבר על ליבם והזהירם מפני הסכנה הצפויה להם בעקבות שביתת הרעב, וכן שהם צריכים לכופף את ראשם בפני שלטונות הכלא. הוא לא שכנע אותם להפסיק את שביתתם. שני הצדדים התבצרו בעמדותיהם. האסירים חשו בצדקת טענותיהם. מפקד הכלא שלח אליהם קצינים שונים כדי לשכנעם שיפסיקו את שביתתם, ובכך ראו האסירים שהם משיגים שליטה חלקית במפקד הכלא.²⁹²

אחד הקצינים הגיע אל זפרן ואמר לו שחבריו מחכים להוראה ממנו כדי לסיים את שביתת הרעב. זפרן ענה שכל אחד רשאי לעשות כרצונו והוא לא יחליט בעבורם. המצב הבריאותי של האסירים התדרדר, וזפרן היה על סף עלפון עם דופק מהיר מאוד. השביתה הסתיימה כשהמנהל הסכים ששלושה יישארו ביחד, וזפרן יהיה עם אסיר נוסף מהמחותרת ועוד מצרי בתא. זפרן חשש פחות מאחרים לשהות בתא משותף עם מצרי, מכיוון שדיבר ערבית רהוטה והאסירים המצרים רחשו לו כבוד רב. השביתה ארכה שלושה עשר יום ובסיומה הם הגיעו לבית החולים של הכלא למספר ימי התאוששות, שם קיבלו אוכל מזין יותר מהרגיל ושבו לכוחותיהם.²⁹³

287 זפרן, ראיון.

288 גולן, עמ' 283–286.

289 זפרן, ראיון.

290 שם.

291 גולן, עמ' 285.

292 זפרן, ראיון.

293 שם.

ניתוח אמנותי-פסיכולוגי

מבחינת הפרספקטיבה, הרישום מצויר מקרוב מאוד וכך אפשר לראות את הבעות פניו של זפרן וכן כל פרט מתנוחות גופו. התמונה מצוירת מגובה נמוך ונותנת תחושה שהמתבונן נמצא בגובה עיניו של זפרן ויכול להזדהות על מצבו.²⁹⁴

מבחינת הקומפוזיציה, הרישום מצויר לרוחב. רואים את כל גופו של זפרן וברור שהוא נמצא במוקד ההתרחשות. מסביב רואים בקעים בקירות הצינוק וברצפה, עכבר המסתובב בתא ואת הקרדל, הדלי לצרכים. זו רק תפאורה, שהרי זפרן, השוכב על המחצלת הוא מרכז הכובד של הציור. התמונה כהה. התא מקווקו בקווים שחורים ומשקף את התחושה בו. זפרן, הנראה הרבה יותר בהיר ומואר, בולט על רקע זה ומביע את מצבו הנפשי ובו אור ושמחה על השגי האסירים בזכות שביתת הרעב.²⁹⁵

מבחינת התנועה, בציור מודגש דווקא השקט. אין תנועה כלל. זפרן שוכב על המחצלת ואינו נע. השקט ממחיש את היכולת להשיג את מבוקשם של זפרן וחבריו דווקא בדרך של אי עשייה. הם הרגישו שהם יכולים לקבוע את סדר היום והם המחליטים על חייהם. התחושה הושגה במקרה זה בדרך סבילה – הימנעות מאכילה. לפעמים יש לדרך זו משקל חזק מאוד, שתיקה הרועמת לעיתים אף יותר ממעשה אקטיבי.²⁹⁶

מבחינת שפת הגוף, גופו של זפרן רפוי. הוא שוכב על המחצלת ונראה חסר אונים לחלוטין. רגליו מונחות ברפיון וכן ידיו וראשו. כך מומחשת הפאסיביות של זפרן. הקמטים באזור העיניים מביעים ריכוז. אין רואים על פניו את אותות הסבל שיש ברישומים רבים אחרים מתקופת המאסר. נראה שהחלטה על שביתת הרעב וההצלחה בה נתנה לאסירים כוח נפשי רב.²⁹⁷

מניתוח הרישום עולה שזפרן וחבריו השובתים היו שלמים עם החלטתם והצליחו להשיג את מבוקשם. הם קבעו והחליטו על חייהם במקום שיכלו. היה זה מאבק שקט ומלא עוצמה. פניו של זפרן שלווים ומביעים שלמות עם המשימה שנטלו על עצמם.

294 פייפר, עמ' 104.

295 יכטהיימר, עמ' 57.

296 שם, עמ' 56.

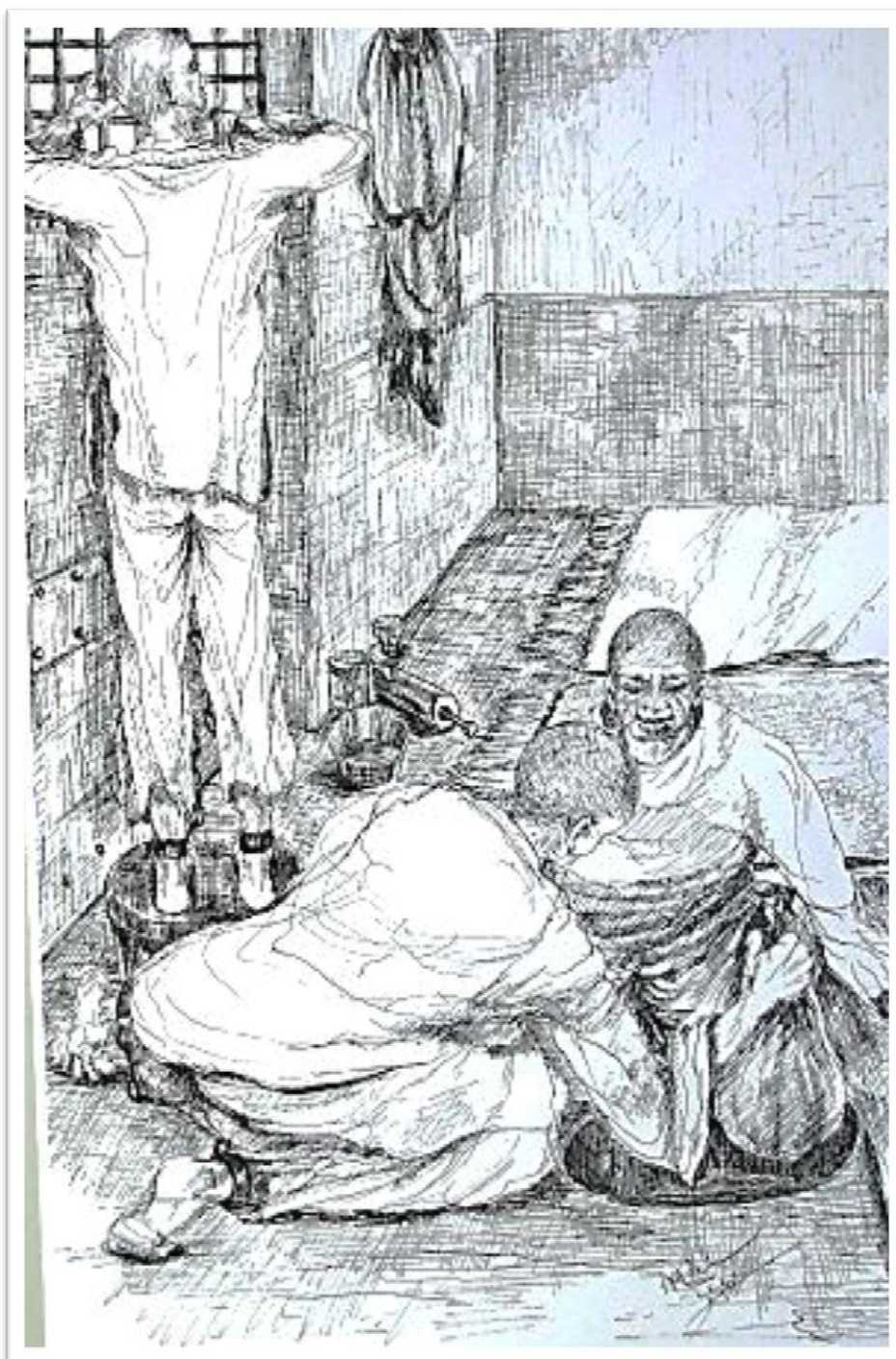
297 שם, עמ' 93.

בשביתת הרעב השיגו האסירים גם תחושת עליונות על המצרים,²⁹⁸ שהייתה חשובה ביותר בהתמודדותם עם המאסר. גם אסיר, המושפל והנתון למרותם של סוהריו, יכול להחליט על חייו בפרטים מסוימים וליטול אחריות על חייו.

ג) יוזמה

היבט נוסף של ההתמודדות השכלית הוא היוזמה. האסירים התגלו כבעלי יוזמה. הם לא חיכו לעזרה מבחוץ מבני משפחותיהם או ממדינת ישראל. הם גם לא המתינו לחנינה מהמצרים או להקלות מהם אלא נקטו יוזמות כדי לשפר את תנאי חייהם: 1. הם חפרו 'סליק' בחדרם ובו החביאו את השלל שהצליחו להשיג וכלל מזון, פתילייה וסיגריות; 2. דסה וזפרן ציירו לקצינים בכלא ציורים וקיבלו בתמורה טובות הנאה להם ולחבריהם; 3. האסירים נקטו יוזמות שונות נוספות כדי לשפר את תנאי חייהם, כמו הברחת מכתבים ואף טרנזיסטור לכלא.

1. חפירת סליק בתא הכלא הייתה אחת היוזמות שנקטו האסירים.

הרקע

הרישום מביע את שיפור תנאי החיים של האסירים בכלא 'טורא' בזכות יוזמתם. הם החלו את ריצוי תקופת מאסרם בתום המשפט ב-27 בינואר 1955,²⁹⁹ וחיו בתחילה בתת תנאים. האוכל היה

299 גולן, עמ' 178.

דל ביותר ופעמים רבות בלתי ראוי למאכל. לכן ניסו לשפר את ארוחותיהם בעזרת סחר ער בין כתלי הכלא. הם קיבלו סיגריות מבני משפחותיהם ושילמו בהן לאסירים שעבדו במטבח ובתמורה קיבלו בצל וקצת מלח, ולעיתים רחוקות גם בדל עגבנייה. הם חילקו ביניהם את השלל שווה בשווה. לעיתים ערבבו בעדשים קצת מלח או שהרטיבו את הפיתה וטבלו בעדשים, וכך הפכו אותם ליותר אכילים. אחרי כשנתיים נפתחה בכלא חנות. האסירים קיבלו כסף מהוריהם וקנו בה שימורי סרדינים או טונה, וכך העשירו את תפריטם. הם החליפו עם אסירים אחרים סיגריות בתמורה לאוכל, וחילקו אותו ביניהם. זפרן הצליח לשחד את אחד העובדים האזרחיים שיביא להם ראש פרימוס, וכך יכלו לבשל על גבי פתילייה שאחד מחבריהם המצרים יצר בשבילם בבית המלאכה בכלא כבר בתחילת מאסרם. בעזרת הפתילייה בישלו מדי פעם. הם חפרו בתאם בור ברצפה, כיסוהו במחצלת, והחביאו בו את הסיגריות, את הפרימוס ואת האוכל שהצליחו להשיג. זפרן התחבב על הסוהרים והם הרשו לו להסתובב ביתר חופשיות ברחבי הכלא. בשיטוטיו גנב עלי גפן מהעצים שבכלא והיה ממלא אותם באורז שהצליח להשיג.³⁰⁰

ניתוח אמנותי-פסיכולוגי

ברישום רואים שלושה חברים: נתנזון השומר ליד החלון ומראה בידו לראות בעזרתה אם מגיע סוהר מכיוון דלת התא; זפרן, פניו למתבונן, והוא מחזיק את המחצלת ופותח את הסליק; חבר נוסף הנמצא בעיצומה של הוצאת השקית מה'סליק'.

הפרספקטיבה היא ממרחק קטן, יחסית, ולכן הדמויות מתוארות בפירוט רב. יש תמונה של רוב התא והמתרחש בו. נקודת מבט זו נותנת תחושה של גילוי לב ושל תיאור מהימן.³⁰¹

מבחינת הקומפוזיציה, עיקר ההתרחשות נמצא באמצע הרישום ומתאר את הוצאת השקית מה'סליק' ובה אוכל או סיגריות.³⁰² האסיר משמאל שומר עליהם, משלים את ההתרחשות. יש ברישום חפצים רבים יחסית, הנותנים את התחושה של חיי היום יום בכלא. ממול פרוסה מחצלת שעליה ישן בלילה אחד האסירים. בצד שמאל תלויים בגדי אחד האסירים. משמאל חלון התא ולידו ניצב נתנזון ומראה בידו. לידו מונח הפרימוס שהשיגו האסירים.³⁰³

300 זפרן, ראיון.

301 פיפר, עמ' 104.

302 יכטהיימר, עמ' 57.

303 פיפר, עמ' 104.

מבחינת התנועה, זפרן כורע על ברכיו ומחזיק במחצלת. הוא אינו נע. האסיר מולו נוטה ימינה ומוציא את השקית מה'סליק'. רק הוא נמצא בתנועה אך ניכר שיתוף הפעולה בינו לבין זפרן שמולו. נתנזון עומד ולא נע, אך שומר על קשר עין עם המסדרון כדי להגן על חבריו. התנועות הללו ממחישות היטב את שיתוף הפעולה ההדוק בין האסירים, אשר שמרו זה על זה.³⁰⁴

מבחינת שפת הגוף, הדמות היחידה שאפשר לראות את פניה היא זפרן. הקמטים באזור עיניו מביעים את ההתרכזות במשימה. גם נטיית גופו קדימה והיד האוחזת במחצלת מביעים את הריכוז. האסיר שמולו כורע בגבו למתבונן, נוטה לכיוון ה'סליק' ונראה גם הוא שקוע במשימה. נתנזון, ליד החלון, ניצב זקוף ודרוך על משמרתו כשהוא עומד על שרפרף. שלושת האסירים נראים מרוכזים והם עובדים בתיאום מלא ביניהם. הם נראים נחושים ובטוחים בעצמם.³⁰⁵

מניתוח הרישום עולות שתי נקודות הקשורות להתמודדות האסירים: א. בזכות יוזמותיהם הם הצליחו לשפר את תנאי החיים שלהם בכוחות עצמם. כך חיזקו את תחושת המסוגלות שלהם. הרצון לשיפור התנאים וההצלחה בכך אינם מובנים מאליהם ויכולים להתרחש רק אם יש כוחות נפש ורצון לעבור את התקופה בצורה טובה יותר על אף הקשיים; ב. שיתוף הפעולה של האסירים זה עם זה, הרצון להיטיב עם חבריהם וההתחלקות בשלל שהצליחו להשיג עזרה גם היא בהתמודדות עם חיי היום יום בכלא, כמו שתואר לעיל.

2. יוזמה נוספת של האסירים הייתה השימוש בציור. דסה וזפרן ציירו בתקופת שהותם בכלא. בנוסף לכוח ההפגתי בציור, הם השתמשו בו גם כדי לקדם את מטרותיהם. זפרן צייר לקצינים בכלא על פי הזמנותיהם ובתמורה התירו לו להסתובב ביתר חופשיות ברחבי הכלא וכך יכול היה לגנוב מזון ולהביאו לחבריו.³⁰⁶ דסה צייר לקצינים וקיבל בתמורה סוללות לטרנזיסטור שהשיגו לאחר שחרורם של זפרן ומיוחס ב-1961. הוא קיבל גם צבעים, בדים ומכחולים כדי שיוכל להמשיך לצייר. קצין אחד הרשה לו להשאיר אור דולק בלילה, ובזה עזר לחבריו להתמודד עם הלילות המעיקים.³⁰⁷

3. האסירים נקטו יוזמות נוספות. לאחר השנים הראשונות בכלא הם כבר לא יצאו לעבודות פרך אלא שובצו לעבודות אחרות בבתי המלאכה. זפרן עיצב את ספריית הכלא בזכות עבודתו

304 פייפר, עמ' 114.

305 יכטהיימר, עמ' 93.

306 זפרן, ראיון.

307 דסה, עמ' 54-55.

כאדריכל. הוא צירף אליו את דסה ואסיר נוסף.³⁰⁸ לאחר מכן מונה דסה לצבע הכלא, לוי מונה לגן, זפרן עבד בבית המלאכה של המחצלות, ומיוחס ונתנון עבדו בבתי מלאכה אחרים. הם יצרו קשרים עם אסירים נוספים ועם סוהרים ואזרחים שעבדו בכלא וניצלו קשרים אלו כדי לשלוח מכתבים למשפחותיהם ולקבל מהן כסף, מכתבים, סיגריות וכדומה.³⁰⁹ בימי שישי לא עבדו בכלא והקצינים נעדרו ממנו. ביום זה התנהל מסחר ער ברחבי הכלא. האסירים הצליחו להשיג מצרכים שונים כמו תה וסוכר שמכרו האסירים המצרים ונעזרו בהם לשפר את תנאי מחייתם.³¹⁰

אחת היוזמות המסוכנות יותר שנקטו הייתה הברחת טרנזיסטור לכלא. דסה, לוי ונתנון ביצעו את ההברחה לאחר שחרורם של זפרן ומיוחס. מעשה נועז זה יכול היה להתפרש כניסיון שלהם כמרגלים להיות בקשר עם גורמים מחוץ לכלא, ובוודאי היה גורר עונש חמור מאוד לו התגלה הטרנזיסטור. אף על פי כן, הם החליטו להסתכן ויצרו קשר עם סגן אלוף מצרי שהיה בקשרים הדוקים איתם ועם בני משפחותיהם. באחת הפעמים שדסה העניק לו ציור שצייר בעבורו, הוא שכנע אותו שכדי להעלות את המורל, שהיה ירוד בשל שחרורם של חבריהם, יש לאפשר להם לקבל טרנזיסטור כדי לשמוע מוזיקה. הוא סיכם אתו שהוריו של לוי יעבירו אליו כסף והוא ירכוש טרנזיסטור בעבורם ויבריח אותו אל בין חומות הכלא. הוא עמד בדיבורו, ולאחר כשבועיים הבריח אליהם טרנזיסטור זעיר שגודלו כחפיסת סיגריות. הוא הקפיד להעביר אליהם גם סוללות בכל פעם שפגש בהם וכך יכלו להמשיך להשתמש בטרנזיסטור לאורך זמן. הם החביאו אותו בתוך קופסת שימורים. הטרנזיסטור ליווה אותם תקופה ארוכה והיה בעבורם קשר עם העולם שמחוץ לכלא. הם שמעו בו חדשות מישראל ושירים. יוזמה זו שימחה את האסירים ונתנה להם כוחות להתמודד עם הבידוד שחשו בכלא.³¹¹

ד) פיתוח שגרה

ההתמודדות השכלית מתבטאת גם בפיתוח שגרה והיצמדות אליה. הרגעים הקשים היו בתקופת מעצרם, שלוו בחוסר ודאות ובחוסר תקשורת ביניהם. גם המעבר לכלא 'טורא', שבו ריצו את תקופת מאסרם, היה מסובך להתמודדות. במהלך מאסרם הממושך הם פיתחו שגרה מסוימת.

308 זפרן, ראיון.

309 דסה, עמ' 54.

310 גולן, עמ' 187.

311 דסה, עמ' 62–65.

השגרה, אף שהייתה בתנאי מאסר קשים, העניקה להם ביטחון.³¹² אפילו כאשר עבדו בעבודת הפרך בגיבל ונשאו אבנים כבדות מאוד, הם התרגלו והתחשלו מכך, והשגרה הייתה מקור נחמה בעבורם. ככל שהתארכה תקופת מאסרם הם התרגלו לחיי הכלא: לעבודה, לסדר היום, ואפילו לאוכל הדל. הם פיתחו חיי שגרה שכללו בין השאר 'קבלת שבת' ובה אכלו אוכל טוב יותר שהחביאו בתאם במשך השבוע, וקראו מתוך ספר תנ"ך שנמצא ברשותם.³¹³ הם נטמעו בין האסירים המצרים וכבר לא הרגישו מאוימים על ידיהם.³¹⁴ בחלוף הזמן למדו האסירים המצרים להעריך את האסירים היהודים יותר ויותר בזכות נחישותם להתמודד עם הקשיים שבכלא, ומעמדם בין אסירי הכלא הלך והתבסס.³¹⁵

ה) איסוף מידע

הנקודה האחרונה הקשורה למשאב השכלי היא איסוף מידע כדי להתמודד עם מצבי חוסר ודאות. כאשר אדם מצליח תוך כדי טראומה או לאחריה להשיג מידע על הצפוי לו, קל לו יותר להתמודד עם המצב שאליו נקלע. האסירים חוו חוסר ודאות רבה מרגע מעצרם. הם לא ידעו מהו המידע שבידי החוקרים, עד מתי יחזיקו אותם במעצר, מי מחברי המחתרת נתפס, מהן האשמות נגדם ומה יעלה בגורלם. הם התלבטו בינם לבין עצמם מה להגיד בחקירתם ומה לא, וכיצד יוכלו להגן על חבריהם.³¹⁶ מאוחר יותר התברר להם שבידי המצרים היה מידע מוקדם שמסר אברי אלעד על המחתרת ופעולותיה, וחקירתם נועדה רק לבסס את העובדות ולא להשיגן.³¹⁷

אחת הדרכים להתמודד הייתה איסוף מידע. בתחילה הם ניסו להשיג מידע כל אחד בכוחות עצמו מכיוון שלא שהו יחד. נתנזון, שרצה לגלות מתי הסוהר מתקרב לתאו, הפריש כמה פירורים מהפיתה שקיבל בכל יום לאכול וזרק אותם למסדרון שבין התאים בכלא הצבאי שבו הוחזקו

312 שגרה נותנת בטחון ואפילו אם היא מלווה בקשיים, כך עלה בשיחה עם פרופ' ירון שור בכ"ט באייר תשע"ב (21.5.2012).

313 גולן, עמ' 140.

314 שם, עמ' 221.

315 שם, עמ' 122.

316 שם, עמ' 87-96; דסה, עמ' 51.

317 דסה, עמ' 33.

בתקופת מעצרים. אם האנקורים הגיעו לאכול את הפירורים, היה זה סימן עבורו שאין סוהרים בסביבה, אך אם הייתה דממה במסדרון, סימן שסוהר התקרב.³¹⁸

כאשר הסתיים המשפט והאסירים הועברו לכלא 'טורא', הם אספו מידע מהאסירים המצרים על סדרי הכלא, על סדר היום, על עבודת הפרך בג'בל, על האפשרויות שבתוך הכלא להעשיר את מזונם הדל וכדומה. מידע זה סייע בידם להתמודד עם חוסר הוודאות שחוו קודם לכן. למרות המידע הקשה שקיבלו על עבודת הפרך, על האוכל הדל ועל תנאי החיים הקשים, עצם הידיעה מה צפוי להם עזרה להם להתמודד טוב יותר עם המצב החדש.³¹⁹

6 המשאב הפיזי

המשאב הפיזי גם הוא משאב התמודדות שבעזרתו התמודדו האסירים עם הטראומה שחוו. משאב זה מתייחס לכל הפעילות הפיזית והדאגה לנפש בעזרת דאגה לגופו של האדם שחווה את הטראומה. האסירים השתמשו במשאב זה בשני אופנים: א. הם הרבו לעסוק בספורט; ב. במהלך שהותם בכלא העשירו את תפריטם וגיוונו אותו וכך דאגו לבריאותם.

א) השימוש בספורט כמשאב התמודדות

בכלא הגברים ובכלא הנשים התאמנו האסירים ועסקו בספורט. ניניו ארגנה שיעורי התעמלות לאסירות בכלא הנשים 'סגן מצר'. ארגון הפעילות העניק לה אתגר ואחריות. היה זה עיסוק טוב בעבורה בשנות שהותה בכלא. קבוצת ההתעמלות של ניניו אף הופיעה בפני כל יושבי הכלא.³²⁰ גם בכלא הגברים עסקו האסירים בספורט. מנהל קבוצת הספורט היה דסה, שאימן את קבוצת הכדורסל. דסה קיווה שכך יזכה לפגוש את ניניו בתחרויות ספורט שייערכו בין בתי הכלא, אך בשרות בתי הסוהר הייתה התנגדות למפגשים כאלה, ובסופו של דבר הם לא יצאו לפועל.³²¹ זפרן

318 גולן, עמ' 125.

319 שם, עמ' 186.

320 שם, עמ' 206–208.

321 דסה, עמ' 66.

השתתף בקבוצת כדורעף שבה היו חברים אסירים מצרים, שנמנו על 'האחים המוסלמים', והוא שיתף איתם פעולה באופן הדוק לאורך שנות מאסרו.³²²

ב) הגיוון בתפריט

ממד נוסף הוא הגיוון בתפריט. כאמור בניתוח הרישום 'הסליק בתא', ניסו האסירים לגוון את תפריטם ככל יכולתם. לשם כך הם קיבלו כסף וסיגריות מבני משפחותיהם וסחרו בעזרתם עם האסירים האחרים.³²³ לאחר כארבע שנות ישיבה בכלא הצליח אביו של זפרן לשכנע את מפקד הכלא בעזרת הרב הראשי של קהיר, לשלוח לבנו וחבריו אוכל לליל הסדר. אמו של זפרן, אחותו ובנות דודותיו בישלו הרבה מאוד אוכל לאסירים. בין השאר הן בישלו אורז, ירקות מבושלים, בשר ועופות. הן דאגו להם גם למצות ולחרוסת. כמות המזון הייתה כה גדולה שאפשרה להם לחלק מהמטעמים לחבריהם המצרים, ולכן הם לא קינאו בהם. לאחר מכן קיבלו אישור להכניס באופן חד פעמי אוכל לאסירים גם לראש השנה וליום כיפור.³²⁴

אנשי ה'צלב האדום' ניסו גם הם לדאוג לאסירים ולהביא להם אוכל מזין. לאחר כשנתיים הגיע נציג הצלב האדום והביא להם חבילות ובהן גרביים, שוקולד ועוגיות שבהן עוף, ביצה וכדומה, והן היו טעימות ומזינות. בפעם השנייה שהגיעו נציגי ה'צלב האדום' לביקור, כעבור שנתיים נוספות, הגיע אליהם במרוצה סגן מפקד הכלא והחזיר את החבילות לנציגים. הוא איים שאם הם יחזרו לביקור, ישלח את האסירים לכלא אחר במדבר, וכך לא יהיה להם קשר עם אדם מחוץ לכותלי הכלא. הוא טען שהאסירים אינם זכאים לביקור מכיוון שהם מרגלים מצרים, ולא שבויים הזכאים לביקורי ה'צלב האדום'.³²⁵

מתוך האמור כאן נראה כי האסירים ניסו לשמור על אורח חיים בריא יותר בעזרת עיסוק בספורט ובעזרת תפריט מזין ומספק ככל האפשר.

322 בשיחה עם מאיר זפרן ב"ד בסיוון תשע"ב (4.6.12).

323 זפרן, ראיון.

324 ש.ס.

325 ש.ס.

ג. האם הצליחו האסירים להתמודד עם הטראומה שחוו?

כמובא בראשית פרק זה, כדי לבדוק האם התמודדות צלחה או לא יש לבחון את תחושתו האישית של כל פרט. אם הוא חש שהמשיך בחייו והקשיים לא מנהלים אותו אלא הוא אותם והפך אותם לאתגר, גם אם לא פתר אותם, ההתמודדות צלחה. אם האדם חש שהקושי עצר את מהלך חייו והוא אינו מצליח להמשיך לנהלם באופן נורמטיבי, ההתמודדות לא צלחה. התמודדות מוצלחת אינה מיגור הטראומה או הפוסט טראומה אלא היא היכולת לחיות חיים סבירים למרות הקשיים והאתגרים. היא מורכבת ואין משמעותה בהכרח ניהול אורח חיים שְׁלוֹ נטול זיכרונות מרים.³²⁶

מניתוח התמודדות האסירים עולה שהיא צלחה. כולם המשיכו בחייהם לאחר שחרורם מהכלא המצרי. הם ניהלו חיים נורמטיביים, התחתנו, אמנם לא תמיד עם בן או בת הזוג שאתו תכננו להתחתן, אך בכל זאת הקימו משפחות. כולם עבדו בצורה סדירה, וחלקם אף הגיעו לעמדות בכירות: דסה היה לכתב בכיר בטלוויזיה ובעיתונות, זפרן עבד כאדריכל מרכזי באזור הצפון ובאפריקה מטעם 'סולל בונה', לוי עבד בחברת הברוס של ים המלח ובחברת 'טבע' ואף ייצג חברות אלו בחו"ל. מיוחס הגיע לעמדה בכירה בקמרון ורקס קשרים הדוקים עם השלטון המקומי. נתנון עבד כצלם במוסד. האסירים המשוחררים המשיכו בחייהם ותחושתם באופן כללי לגבי חייהם הינה טובה.³²⁷

חוויות הכלא המשיכו לרדוף אותם לאורך השנים. הם הוסיפו לחשוב על מוראותיו ועל חבריהם שאיבדו את חייהם. הם המשיכו לחיות בתחושת תסכול מיחסו של הממשל בישראל אליהם. הטראומה הממושכת שחוו נותרה חלק מחייהם והם נאלצו להתמודד עם כובד הזיכרונות פעם אחר פעם. חלקם אף חוו תופעות של פוסט טראומה.³²⁸ ואף על פי כן, מכיוון שהם מנהלים את חייהם על בסיס ערכי והם מאמינים בצדקת דרכם, התמודדותם ראויה להערכה רבה ואני

326 בשיחה עם ד"ר חווה אנקור בא' באייר תשע"ב (23.4.2012).

327 בשיחה עם ד"ר יוסף מרזוק בטי' ניסן תשע"ב (1.4.12).

328 בשיחה עם מאיר זפרן בי"ד סיון תשע"ב (4.6.12).

משתאה למול העוצמות שלהם. סיפורם מלמד עד כמה התמודדות היא תהליך שאינו נגמר ואינו

סופי.³²⁹

329 בשיחה עם ד"ר יוסף מרזוק בטי' ניסן תשע"ב (1.4.12).

5. סיכום ומסקנות

בבואי לסכם את ממצאי מחקרי ולדון במסקנות העולות ממנו, אתייחס לפניו המגוונים. עסקתי בעבודה בשלושה תחומי דעת: היסטוריה, אמנות ופסיכולוגיה; אציג אפוא מסקנות הקשורות בתחומים אלו. עוד אתייחס לבחירה המתודולוגית שלי.

מסקנות בתחום ההיסטורי

א. מכיוון ש'העסק הביש' הפך לפרשייה פוליטית שבעטיה היו מהפכים פוליטיים במדינה, הפך של האסירים, שהיו הקורבנות האמתיים, לא נחקר מספיק. חשוב מאוד להמשיך ולהתעמק בחקר ההיבט הזה כדי להציב אנשים אלו במקומם הראוי בדפי ההיסטוריה.

ב. מדינת ישראל, על אף צעירותה, הייתה צריכה לדאוג לשליחיה ולא להפקירם. בשעה שהתרחשה המפולת של המחותרת במצרים, התעסקו במדינת ישראל בהאשמות הדדיות לגבי האחריות למפולת זו, הזניחו במידה רבה את הטיפול באסירים עצמם והניחו למשפט להתנהל בקהיר ללא כל התערבות ישראלית. כך קרה ששלושה אנשים מתו בגינו, ועוד שישה נאסרו לתקופות ארוכות. תגובה זו של המדינה, על אף צעירותה, הייתה לא ראויה. זוהי הפקרה של שליחיה של המדינה. גישה בלתי נאותה זו המשיכה גם לאחר זמן, מכיוון שאפשר היה לשחרר את האסירים בעקבות מבצע 'קדש', אך מדינת ישראל לא ביקשה זאת. עם בוא האסירים ארצה הם נתקלו בחומת השתקה ולא זכו לגיבוי שהיו ראויים לו מהמדינה.

ג. מדינת ישראל צריכה לדאוג ליהודי העולם בכל מקום אז ועתה. יש לה אחריות כלפיהם ואין היא יכולה להתנער ממנה גם אם יש מחיר לדאגה ליהודים אלו.

ד. יש להימנע מהפעלת סוכן בארץ מגוריו. מצבו של סוכן כזה קשה בהרבה מאשר מצבו של סוכן הבא מבחוץ, שכן הוא נתפס כבוגד בארצו ונשללים ממנו קשרים עם נציגי 'הצלב האדום', היכולים לדאוג מעט לזכויותיו. מסקנה זו יושמה פרט למקרה של פולארד.

ה. מחקר זה מוסיף מידע על 'עסק הביש' מנקודת מבטו של זפרן. הוא טרם סיפר את סיפורו עד כה.

מסקנות בתחום האמנותי

א. ציור חושף את נפש האומן. כדי להבין אדם לעומקו אפשר לעשות זאת באופן מילולי או באופן חזותי, שהוא פנימי יותר, ומגיח מתוך תת המודע של הצייר.

ב. חשיפה לאירוע היסטורי דרך ציור נועדה לעורר בצופה הזדהות עם הדמויות. כשהאירוע המובע קשה, הציור מזעזע הרבה יותר, וחודר ללב יותר ממילים. דרך זו גורמת גם להבנה עמוקה אצל המתבונן, שכן זו התבוננות דרך חוויה.

ג. באמנות יש ממד סובלימטיבי. זו דרך נשגבה להביע את הדברים בצורה לא ישירה לאחר התהוותם. האמנות מתממשת מתוך התבוננות ומעדנת את החוויה. חלק מתהליך ההתבוננות שחוה זפרן לאחר שחרורו מהכלא נעשה בעזרת הציור.

ד. דסה וזפרן ציירו רישומים שעסקו בחוויותיהם מהכלא. דסה צייר עוד בהיותו שם, והבריח חלק מהם עם שחרורו. שניהם למדו ציור והיו לציירים מומחים. רישומיהם שונים מאוד זה מזה. כל אחד בחר בפרספקטיבה אחרת לרישומיו. דסה בחר פרספקטיבה מרוחקת, ולכן ברישומיו יש מבט כולל ואין התייחסות להבעות פנים וכדומה. זפרן בחר פרספקטיבה קרובה יותר להתרחשות, ולכן אין בציוריו מבט כללי אך יש מקום להבעות הפנים. הבחירות השונות נבעו אולי מהמניע

השונה לצייר, כפי שהעידו על עצמם. דסה כתב שמטרתו בציורים הייתה לתעד את שעבר עליו ועל חבריו.³³⁰ הפרספקטיבה המרוחקת מאפשרת להיטיב לראות את ההתרחשות בכללותה. זפרן אמר, שמטרתו הייתה להתגבר על הקושי, כלומר המניע הוא פסיכולוגי, ולכן ייתכן שבחר בפרספקטיבה קרובה, המאפשרת לראות את הבעות הפנים ולהזדהות עם חוויותיו הרגשיות. לכל אחד מהם היה קשב פנימי ייחודי, והציורים מלמדים מה היה משמעותי עבורם ומה המסרים שרצו להעביר לצופה באמצעות הציור.

מסקנות בתחום הפסיכולוגי

א. טראומה עלולה ללוות אדם גם לאחר שעבר זמן מהתרחשותה, בייחוד אם לא הסתיימה במהרה, כמו במקרה שלפנינו, אלא נמשכה שנים ארוכות. טראומה כזו יכולה להשפיע על האדם לאורך כל חייו ולשנות את אישיותו, ולכן חשוב לטפל בה ובהשלכותיה.

ב. התמודדותם של האסירים עם סבלם לא הסתיימה עם שחרורם מהכלא. הם קיוו שברגע שחרורם יוכלו להניח את עברם מאחור ולא לשוב אליו יותר, אך לא כך אירע בפועל. הם שבו אל חוויותיהם שוב ושוב ונאלצו להתמודד איתן.

ג. רשויות המדינה אחראיות לשיקומם של נפגעי נפש על רקע לאומי. כשאנשים נפגעים מטראומה שאינה על רקע אישי אלא על רקע לאומי, על המדינה לדאוג לשיקומם ולא להניח להם להתמודד בעצמם עם קשייהם. יתרה מכך, אסור לנהוג מדיניות של איפה ואיפה, כמו שנהגו באסירים, אשר הניחו להם להתמודד לבדם ובעצמם עם הקשיים, לעומת שבויים שחזרו מהשבי באותה תקופה וזכו לתמיכה מהמדינה.³³¹

330 דסה, עמ' 54.

331 ליבליך, עמ' 255.

ד. לאנשים יש כוחות להתמודד עם טראומה, ולכל אדם יש משאבי התמודדות לעשות זאת. כדאי לפתח משאבים אלו מראש כדי שיעזרו בעת הצורך בהתמודדות.

מסקנות בתחום המתודולוגי

בחרתי כלי משולב מתחומי דעת מגוונים. התבוננתי בציורים בעיקר מן הבחינה האמנותית ודרכה הדגמתי את החוויות הרגשיות והפסיכולוגיות שחוו זפרן וחבריו. הפן ההיסטורי שימש רקע. הבחירה שלי נבעה מניתוח שנראה לי פורה יותר במחקר זה, מכיוון שזפרן אמר שחווה חוויה רגשית משמעותית סביב הציורים, וכי מטרתו הייתה להשתחרר מהטראומה שחווה.

מתודולוגיה זו השפיעה על איסוף הנתונים תוך שימת דגש על החוויות הרגשיות והשלכותיהן על חיי האסירים. היא התמקדה בתהליכים רגשיים, ולכן התבוננת הפסיכולוגיות והרגשיות הבוקעות מדרך זו הן חזקות מאוד. כך הגעתי לתובנות לגבי התהליך הנפשי שחוו זפרן וחבריו, החל בטראומה ועד לאופני ההתמודדות שלהם. מובן שאין זו דרך ההתבוננות היחידה האפשרית בציורים אלו. אפשר היה לבחור בפן ההיסטורי כנקודת מוצא ולבחון האם וכיצד כל ציור מוסיף על הידע הקיים, ולעמת אותו עם מקורות מידע אחרים. בחירה כזו הייתה מתמקדת הרבה יותר בבירור הנתונים וכך אפשר היה לבחון מהם האירועים שבחר זפרן להנציח, מה משמעותם דווקא בהקשר ההיסטורי, ומה זה אומר לגבי אירועים נוספים שזפרן וחבריו חוו ושבחר שלא להנציח. עוד אפשר היה לבחור בניתוח אמנותי מעמיק יותר, תוך שימת דגש על המשותף והשונה בין הציורים הללו כמקבץ ובינם לרישומים של ציירים נוספים, או לציורים אחרים של זפרן. דרך זו הייתה מביאה לתובנות מסוג אחר, היכולות להוסיף נקודות מבט על זפרן כצייר ועל ציור כמתעד היסטוריה.

תובנות כלליות

א. רישומיו של זפרן הם רישומים ראליסטיים המתעדים את חוויותיהם של האסירים כהווייתם. התיאור משפיע על המתבונן מכיוון שהוא מתעד את החוויות בבהירות, אינו מכסה על העובדות ואינו מסתיר מאומה. יתרה מזאת, הוא מטלטל רגשית את הצופה ומעניק הצצה אל נפשו של הצייר ושל חבריו ואינו מסתפק במידע על מה שקרה, מכיוון שהרגשות צפים בצורה בהירה מתוך הרישומים. הדרך שבחר זפרן כדי להנציח את האירועים בהם לקח חלק בעל כורחו, גורמת להזדהות אתו ועם חבריו ומעוררות את המתבונן. מתוך הרישומים למדתי על התמודדותם המרשימה של האסירים. **אף שמטרתם הייתה לחשוף את המתבונן לקשיים שחוו, התמודדותם**

עולה מכל רישום ורישום ומעוררת השתאות.

ב. בזכות עבודה זו זכיתי להכיר חבורה מופלאה של אנשים, אשר חוו טראומה משמעותית בחייהם והשלכותיה ליוו אותם גם הלאה. למרות זאת הם המשיכו לאהוב את מדינת ישראל ורצו בכל מאודם לחיות בה, המשיכו בדרכם הציונית האידיאליסטית ולא זנחו את רעיון הציונות שפעם בליבם. זפרן ציין בפניי שוב ושוב, עד כמה הוא אוהב את המדינה ולא מצטער על עזרתו לה. בולט מאוד הפער שבין אישיותם האצילית של בני חבורה זו, שנקראו לעזור למדינה ולתרום לה ממרחק, אך הוזנחו על ידי שולחיהם, לבין הממסד שבגד בהם, והאחראים לכשל שלא לקחו אחריות עד היום, ואף לאחר שנים לא היו מעוניינים בשחרורם של האסירים שנותרו במצרים ולא רצו בקליטתם של חברי המחותרת בארץ. בני החבורה בחרו להישאר בארץ על אף התחושות הקשות, והמשיכו לחיות בה ולתרום לה כפי יכולתם. **זו גדלות נפש מיוחדת במינה.**

ג. למדתי שגם תחום הנראה במבט ראשוני ככזה שנחקר עד תום ואין מה להוסיף ולתרום לו, יכול להיות כר פורה לחקירה. גיליתי שיש תחומים רחבים שעוד אפשר לחקור בנושא 'העסק הביש' ותובנות רבות שאפשר להגיע אליהן. כמובן אפשר לחקור יותר לעומק את נקודת המבט הייחודית של כל אחד מן האסירים ומקדושי קהיר, ולראות מה דומה ומה שונה ביניהם, ומה אפשר ללמוד

מכך עליהם. אפשר להעמיק את המחקר על חיי האסירים לאחר שחרורם ולבדוק מה אפשר היה לעשות למענם. אפשר לבדוק מהן דרכי ההתמודדות הנוספות של האסירים ולבחון מדוע אדם בוחר להשתמש בדרך מסוימת ולא בדרך אחרת, ומה אפשר ללמוד מכך על אישיותו ועל נסיבות חייו. כמו כן, יש מקום לבדיקה האם מדינת ישראל הפיקה לקחים מפרשה זו, האם בשנים מאוחרות יותר יושמו הלקחים הקריטיים והאם רשויות המדינה פועלות בתבונה ובאחריות בהטילן משימות ריגול; וכן, האם מדינת ישראל דואגת כיום לשלוחיה, או שמא הטעויות חוזרות על עצמן.

6. ביבליוגרפיה

- איתן אבניאון (עורך), מילון ספיר, תל אביב 1997.
- אברהם אבן שושן, מילון אבן שושן, כרך ראשון, ירושלים 1991.
- איגר ותובל משיח, טראומה = דני איגר ורבקה תובל משיח, "מידע על טראומה", אתר נט"ל – נפגעי טראומה על רקע לאומי, <http://www.natal.org.il>
- איגר ותובל משיח, פוסט טראומה = דני איגר ורבקה תובל משיח, "תסמונת פוסט טראומטית – מהי פוסט טראומה?", אתר נט"ל – נפגעי טראומה על רקע לאומי, <http://www.natal.org.il>
- עפרה אילון ומולי להד, כל החיים לפניך: בניית התמודדות למניעת התאבדות, חיפה 1992.
- אילן, הרצאה = נחם אילן, הרצאה בנושא 'עסק הביש', ט"ו בשבט תשע"ב.
- אילן, האחים המוסלמים = נחם אילן, "האחים המוסלמים", הנ"ל (עורך), מצרים, סדרת קהילות ישראל במזרח במאות התשע עשרה והעשרים, ירושלים תשס"ח, עמ' 20.
- אילן, סעדיה = נחם אילן, "ד"ר חיים (ויקטור) סעדיה", הנ"ל (עורך), מצרים, סדרת קהילות ישראל במזרח במאות התשע עשרה והעשרים, ירושלים תשס"ח, עמ' 204.
- אילן, קדושי קהיר = נחם אילן, "קדושי קהיר", הנ"ל (עורך), מצרים, סדרת קהילות ישראל במזרח במאות התשע עשרה והעשרים, ירושלים תשס"ח, עמ' 26.
- רחל ארהרד ויהודית אל דור, חוסן נפשי: שיפור כושר התמודדות במצבי מצוקה ומניעת התאבדות, ירושלים 1990.
- חגי ארליך, "מצרים ויהודיה", נחם אילן (עורך), מצרים, סדרת קהילות ישראל במזרח במאות התשע עשרה והעשרים, ירושלים תשס"ח, עמ' 9–28.
- אתר מקס בינט, "תעודת זהות", <http://www.meirmaxbineth.org/links/index.php>
- נעמי באום, "מידע בנושא טראומה", המרכז הישראלי לטיפול בפסיכותראומה, <http://www.traumaweb.org/content.asp?PageId=1&lang=he>

הלן גארדנר, האמנות מראשיתה ועד ימינו, תל אביב 1995.

אביעזר גולן, מבצע סוזאנה : הסיפור המלא של נידוני הפרשה, ירושלים 1979.

יואב גלבר, הרצאה, פרוטוקול כנס בנושא "עסק הביש ופרשת לבון : המשמעות ההיסטורית",
מוסד הרצל לחקר הציונות, 2004, 1927, <http://lib.toldot.cet.ac.il/pages/sub.asp?publisher=1927>

Judy A. Glaister, "Four years later: Clara revisited", *Perspectives in Psychiatric Care*,
36,1 (2000), pp. 5-13

תמר גרנות, בלעדיך : השפעות אובדן על ילדים ובני נוער, ירושלים, תל אביב 2000.

חנוך דאום ואריאל הרטמן, בשביל הנפש, תל אביב 2010.

טאסה דאלי, קרוליין קייס, גוי שבריאן, פליסיטי וויר, דיאנה האלידיי, פאטרישיה נואל, האל
ודיאנה וואלטר, תרפיה באומנות התפתחויות חדשות : תיאוריה ומעשה, קריית ביאליק 1995.

רוברט דסה, בחזרה לקהיר, תל אביב 1992.

Albert S. Hornby, *Oxford Student's Dictionary for Hebrew Speakers*, Tel Aviv 1988.

הראל, קם איש על אחיו = איסר הראל, קם איש על אחיו, ירושלים 1980.

הראל, 55 שנה אחרי = עמוס הראל, "55 שנה אחרי אמ"ן מודה בפני קציניו : נכשלו בפרשת 'עסק
הביש' במצרים", הארץ, 11.11.2009, <http://www.haaretz.co.il/news/politics/1.1289560>

שאול ובר, המרגל שהושכח, תל אביב 2012.

אבנר זיו, פסיכולוגיה : מדע הבנת האדם, תל אביב 1998.

זפרן, ראיון = מאיר זפרן בביתו בחיפה, 14 בפברואר 2012, 21 בפברואר 2012.

זפרן, רישומים = מאיר זפרן, רישומים מהכלא, טוגו 1976–1977.

תמר חזות, התמודדות עם פחדים ואובדנים, חיפה תש"ס.

שבתי טבת, קלב"ן, תל-אביב 1992.

בודו ולטר יכטהיימר, ציור ורישום, כפר סירקין 1980.

מולי להד, "מודל החוסן הרב ממדי BASIC PH : תקציר מאת פרופ' מולי להד",

[/http://www.icspc.org](http://www.icspc.org)

גיוזית לואיס הרמן, טראומה והחלמה, תל אביב 2004.

עמיה ליבליך, כמו ציפורים, תל אביב 1989.

דימה לייקין ומולי להד, "תגובות פוסט טראומטיות והתמודדות בקרב תלמידות תיכון בעקבות

הטבח בנהריים", [/http://www.icspc.org](http://www.icspc.org)

נסים משעל, ואלה שנות : 50 למדינת ישראל, תל אביב 1997.

שולמית ניב, "רבע מאה של התמקדות בחוסן והתמודדות", [/http://www.icspc.org](http://www.icspc.org)

שולמית ניב, מולי להד ומשה פרחי, "התערבות מניעתית בעקבות אירועי אסון עוקבים", ילדים

במצבי חירום ולחץ : מאפיינים והתערבויות פסיכולוגיות, ירושלים תש"ס.

יוכי סימן טוב ושי חן גל, "לצמוח ממשבר", ירושלים 2011.

עמלה עינת, המשימה האבודה, בני ברק 2008.

דיוויד פייפר, אנציקלופדיה לאמנות הציור והפיסול : יסודות בהבנת האמנות, ירושלים 2001.

ויקטור פראנקל, האדם מחפש משמעות, לוד 1970.

אביגדור קלינגמן, התערבות פסיכולוגית חינוכית בעת אסון, ירושלים תשנ"א.

יוכי קלמנזון, "קשר עם ישוב בגוש קטיף : תיאור אישי של התערבות חודש לפני ההינתקות, בימי

הגירוש, במרכז הפינוי ועד היום", שפ"טון, מרץ 2007,

<http://cms.education.gov.il/NR/rdonlyres/BF1E7B69-C668-4089-BCCF->

[D55E702D43D4/52875/PNIMCHEFITON2007LEREVITAL1.pdf](http://cms.education.gov.il/NR/rdonlyres/BF1E7B69-C668-4089-BCCF-D55E702D43D4/52875/PNIMCHEFITON2007LEREVITAL1.pdf)

עופר קניג, "פרשת לבון אחרי חמישים שנה", המכון הישראלי לדמוקרטיה,

<http://www.idi.org.il/BreakingNews/Pages/342.aspx>

- עמירם רביב ועדנה כצנלסון, משבר ושינוי בחיי הילד ומשפחתו, נתניה 2002.
- דפנה רגב, "הכוח התרפויטי של יצירה באומנות פלאסטית: עבודה עם ילדים בהפרעות בלמידה", עבודת דוקטור, חיפה 2004.
- ארתור ריבר, לקסיקון למונחי הפסיכולוגיה, כרך א', ירושלים 1985.
- יעקב שויקה (עורך), רב-מילים: המילון השלם, כרך ב, בני ברק תשנ"ז.
- נורית שפירו, "אסירי עוני וברזל", עבודה סמינריונית מכון לנדר, ירושלים 2008 (לא פורסמה).
- יגאל תומרקין, "ברישום אינך יכול לשקר", משקפיים 1 (1987), עמ' 8-11.